

فصلنامه ژئوپلیتیک - سال هجدهم، شماره سوم، پاییز ۱۴۰۱ Scopus

صص ۲۸۹ - ۳۲۷

مصادیق بی‌ثبات‌ساز مؤثر بر شکنندگی دولت ترکیه از زمان

روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه تا سال ۲۰۱۸

حسین سمیعی اصفهانی - کارشناسی‌ارشد جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

دکتر هادی اعظمی* - دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

دکتر مهدی مطهرنیا - دانشیار علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، قم، ایران.

دکتر علیرضا سمیعی اصفهانی - دانشیار علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۹/۰۸

DOR: 20.1001.1.17354331.1401.18.67.10.0

چکیده

حفظ ثبات سیاسی برای مشروعیت بخشیدن به حاکمیت، کارآمدی در تأمین خدمات رفاهی و افزایش وزن ژئوپلیتیک در نظام بین‌المللی از مهم‌ترین کارکردهای یک نظام سیاسی است. دولت با بی‌ثباتی سیاسی بالا، شکننده نامیده می‌شود. هدف اصلی این پژوهش شناسایی و بررسی عوامل و مصادیق بی‌ثبات‌ساز و همچنین متغیرهای تاثیرگذار بر شکنندگی دولت ترکیه است. یافته‌های پژوهش به دو روش کتابخانه‌ای و پنل خبرگان بدست آمده است. ۲۹ متغیر در ۹ دسته مورد نظر شوارتز STEEPVASL طبقه‌بندی گشت و برای هر کدام، وضعیت ترکیه به تفصیل تشریح گردید. در مرحله بعد، با استفاده از داده‌های کمی شاخص دولت‌های شکننده بنیادی برای صلح تحلیل کمی مصادیق بی‌ثباتی ترکیه انجام شد. و در پایان بر اساس نظرات خبرگان ترکیه‌شناس، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که افزایش شکاف قومی - مذهبی، شکنندگی اقتصادی، شکایات گروهی گسترده، عدم عدالت فضایی، افزایش پناهندگی و آوارگی، حمایت سیاسی، اقتصادی و لجستیکی کنش‌گران خارجی از گروه‌های اپوزیسیون، سرزمین آسیب‌دیده بواسطه درگیری، سیاست‌های هیدروپلیتیکی، فساد مالی و تقابل حزب عدالت و توسعه با جریان گولنیسم بیشترین اثر را بر شکنندگی دولت ترکیه دارند.

واژه‌های کلیدی: بی‌ثباتی سیاسی، دولت شکننده، حزب عدالت و توسعه، ترکیه.

۱. مقدمه

ثبات یا پایداری سیاسی همواره از مهم‌ترین اهداف و نتایج نظام‌های سیاسی بوده است. به عبارت دیگر، توسعه و امنیت پایدار هر کشور، ذیل ثبات سیاسی محقق خواهد شد. از این‌رو، بروز مصادیقی چون جنگ داخلی، انقلاب، شورش، کودتا، عملیات تروریستی، عدم توازن اقتصادی، عدم توازن اجتماع و ... نشان از بی‌ثباتی سیاسی است که روند آنها در کشورهای مختلف متفاوت است، و وابستگی شدید به جغرافیای کشور، گذار تاریخی و اقتصاد سیاسی آنها دارد. کشور شکننده، برآیند بی‌ثباتی سیاسی است. دولت‌های شکننده، به دولت‌هایی گفته می‌شود، که در منشور شکنندگی، اعمال اقتدار، ارائه خدمات و مشروعیت دارای درجات پایینی هستند (Yazdanfam, 2013: 50). دولت‌های شکننده، انواع مختلفی دارند که در منطبق‌ترین تقسیم‌بندی به ترتیب توانمندی بیشتر در ارائه خدمات، اقتدار و مشروعیت، به سه دولت ضعیف، فرومانده و فروپاشیده تقسیم می‌شوند (Carment, 2010: 19).

جمهوری ترکیه، پس از فروپاشی امپراطوری عثمانی و در پی پیمان سایکس-پیکو در سال ۱۹۲۳ میلادی توسط آتاتورک تأسیس شد. مطابق آنچه گفته شد، عوامل بی‌ثبات‌ساز در کشور ترکیه به طور خلاصه به سه دوره تاریخی ۱. دوره قبل از فروپاشی امپراطوری عثمانی، ۲. دوره تک‌حزبی کمالیستی و ۳. دوره ظهور دولت نگهبان در عمل بستگی دارد (Oktem, 2016: 53-54). همچنین از منظر جغرافیای سیاسی در تاریخ معاصر ترکیه سه اشتباه در ساختار سیاسی آن رخداد داده است که منشأ بسیاری از عوامل بی‌ثبات‌ساز بوده است که عبارتند از: ۱. قانون شهروندی کمالیستی: «ترکِ مسلمانِ سنی سکولار» (Oktem, 2016: 78) ۲. انتخاب وضعیت به جای موقعیت از زمان آتاتورک تا قبل از حزب روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، که مغایر با امنیت ملی است (Karimipour: 1999: 50) ۳. نقض تنش صفر با همسایگان و استفاده اشتباه از کد ژئوپلیتیک منطقه در زمان شروع بحران سوریه. آثار دوران و پیامدهای اشتباهات مذکور، سبب گشته است که جمهوری ترکیه علی‌رغم رشد چشمگیر اقتصادی و افزایش وزن ژئوپلیتیکی آن در منطقه و جهان تا قبل از بحران سوریه، همچنان بر سر تاریخ، هویت، فقر و تبعیض دارای منازعه باشد. افزون بر این، از سال ۲۰۱۴ به بعد، ترکیه با کنش‌گری زور و قهرآمیز خود در منطقه، سبب

هدایت آن به سوی ناامنی، بی‌ثباتی بیشتر در منطقه و جهان شده است (Ayorlou and et al, 2016,31) و به همین دلیل، در رتبه‌بندی شاخص شکنندگی دولت‌ها، در سال ۲۰۱۸، امتیاز ۸۲ را کسب کرده است که این کشور را در گروه دولت‌های ضعیف قرار می‌دهد، کسب کند (FFP, 2018:1). بر این اساس، پژوهش حاضر درصدد است با نگاهی جامع و آینده‌نگر، به سوالات زیر پاسخ دهد:

۱. مصادیق بی‌ثبات‌ساز مؤثر بر شکنندگی کشور ترکیه چیست؟
۲. اثرگذارترین متغیرهای بی‌ثبات‌ساز بر شکنندگی دولت ترکیه کدامند؟

۲. روش‌شناسی

ماهیت روش، توصیفی-تحلیلی محسوب می‌شود. از آنجا که مقاله حاضر بخشی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد است و در آن از روش‌شناسی آینده‌پژوهشی در تحلیل آینده‌نگارانه شکنندگی کشور ترکیه بهره برده شده است. لذا با توجه به تخصصی‌بودن پژوهش و روش‌شناسی مورد استفاده در آن، که اعتبار شرکت‌کنندگان به تخصص آنهاست، لذا پنل خبرگانی ۱۰ نفره متشکل از (اعضای هیات علمی دانشگاه، مراکز پژوهشی علوم سیاسی (بخش ترکیه‌شناسی) و کارگزاران اسبق سفارت ایران در ترکیه) تشکیل شد. داده‌های تحقیق به دو صورت کتابخانه‌ای و پنل خبرگان جمع‌آوری شده است. مهم‌ترین متغیرها و شاخص‌های بی‌ثبات‌سازی که ترکیه در آنها مصادیق بی‌ثباتی دارد، تهیه گشت. متغیرها بر اساس مدل ارتقا یافته تحلیل روند شوارتز یعنی STEEPVASL، دسته‌بندی شدند. این مدل در ابتدا توسط پیتر شوارتز^۱ در سال ۱۹۷۰ مدل STEEP ارائه می‌شود، سپس در سال ۱۹۷۵ توسط هول روید و لاوریدج^۲ مدل (V) STEEP اصلاح شد (Loveridge, 2002:7)، و در نهایت در سال ۱۳۹۴ این مدل توسط مطهرنیا به STEEPVASL^۳ ارتقاء پیدا می‌کند (Mottaharnia, 2016:34). سپس پرسشنامه‌ای از نوع بسته با مقیاس چندگزینه‌ای رتبه‌ای جهت ارزش‌گذاری پنل خبرگان طراحی شد و در اختیار آنها قرار

1. Peter Schwartz

2. Holroyd and Loveridge

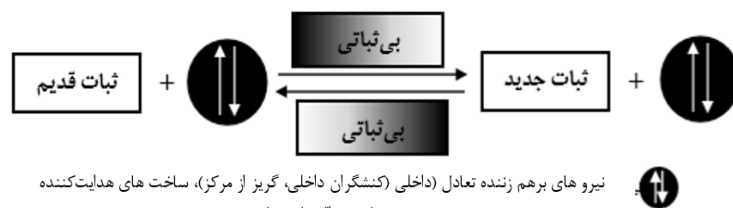
۳. در تحلیل روند کلان STEEPVASL روندهای اجتماعی (S)، فناوری (T)، اقتصادی (E)، زیست‌محیطی (E)، سیاست (P)، ارزش (V)، امنیت (S)، ارتش (A)، حقوق (L) بررسی می‌شود.

گرفت. پرسشنامه از طیف ۱ تا ۱۰ طراحی شده است و پس از اجماع نظر پنل خبرگان، به هر یک از عوامل ارزش مورد نظر داده شد.

۳. ادبیات نظری و روش پژوهش

پیش از معرفی بنیان نظری پژوهش، ارائه تعریفی از مفاهیم کلیدی پژوهش، مولفه‌ها و شاخص‌های آنها ضروری است. یکی از مفاهیم اصلی پژوهش بی‌ثباتی سیاسی است. بی‌ثباتی را تغییراتی که به صورت مستمر و مکرر، کارکرد منظم یک سامانه را مختل کند (Shams, 2004: 109) و یا وقوع تغییر، فراتر از دامنه نوسانات معمولی تعریف کرده‌اند (Brecher and Wilkenfeld, 2003: 61). محمدی لرد، دیدگاه‌های مختلف در خصوص بی‌ثباتی سیاسی را در ۵ مقوله تداوم، تجربی، ژورنالیستی، سیستمی، مشروعیت، هنجاری و عملیاتی دسته‌بندی کرده است (Mahmoudi lard, 2016: 21). در این بین، دیدگاه سیستمی و عملیاتی با توجه به هدف مقاله، مورد توجه است. در دیدگاه سیستمی، ثبات وابسته بر دو عامل، درستی کارکرد ویژه خود و داشتن روابط مطلوب با سیستم‌های فرعی است (Azimi Dowlatabadi, 2008: 64). به عبارت دیگر عامل متضمن بقا در دریافت داده و تبدیل آن به بازده و همچنین عدم گسست میان مدار داده‌ها، فرآیند بازده و بازخورد است. و وقتی این زنجیره میان داده، بازده و بازخورد دچار شکست شود، نظام سیاسی ارتباط خود را با پیرامون از دست بدهد و نتواند خواسته ملت خود را تأمین کند، دچار بی‌ثباتی می‌شود (Panahi, 2004: 35). در دیدگاه سیستمی به موازات تأکید بر نیروهای داخلی، می‌بایست بر روابط نیروهای خارج از نظام نیز توجه کرد. روی هم رفته، چنانچه ثبات یک نظام سیاسی را با تعادل یکی بدانیم، تا زمانی که نیروهای برهم زننده تعادل (داخلی و خارجی) ثبات (تعادل) را تهدید نکرده باشند، نظام حالت ثبات خود را حفظ خواهد کرد (شکل ۱).

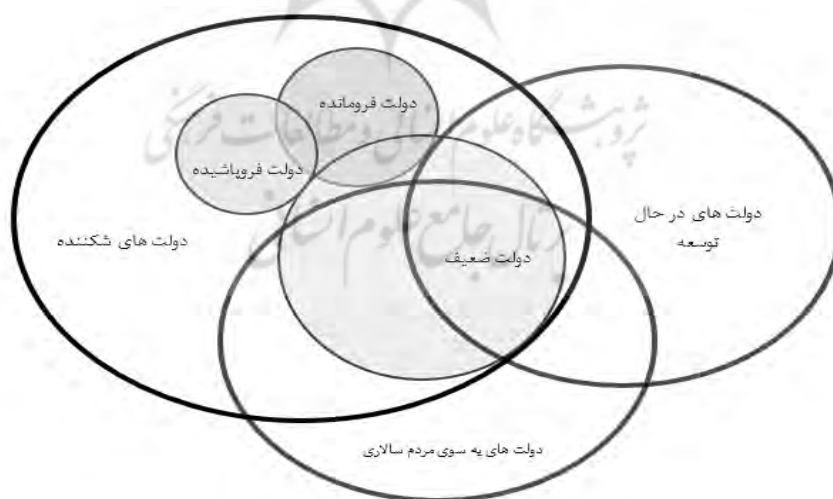
شکل (۱): دیدگاه سیستمی بی‌ثباتی

از منظر عملیاتی، ثبات و بی‌ثباتی سیاسی پدیده‌ای مستمر است و بیانگر این اصل است که سطوح مختلف بی‌ثباتی چگونه منجر به ایجاد انواع دولت‌های شکننده می‌شود و با گذشت زمان تغییر می‌کند، بنابراین بازه‌های زمانی، استفاده‌شده در تحلیل‌های «وضعیت‌های سیاسی» باید کوتاه‌مدت باشد (Sanders, 2001: 117). لذا بی‌ثباتی سیاسی شرایطی است که تأثیر و تأثر اجزای مختلف در درون و بیرون نظام دارای عدم قطعیت و مبهم است (Sanders, 2001: 119).

مفهوم اساسی دیگر، دولت شکننده است؛ در بسیاری از متون مرتبط با بی‌ثباتی سیاسی، واژه شکنندگی دولت استفاده شده است. دولت شکننده به کشوری گفته می‌شود، که نظام سیاسی آن، توانایی کافی جهت تأمین امنیت پایدار ملت خود را ندارد، مقبولیت آن از سوی ملت و بعضاً نظام بین‌الملل به شدت کاسته شده است و در نتیجه اقتدار لازم برای اعمال حاکمیت بر سرزمین و ملت را ندارد. لذا مطابق تقسیم‌بندی دولت‌ها از سوی کارمنت در شکل (۲) نشان داده شده است، دولت ضعیف، فرومانده و فروپاشیده همگی طیف‌هایی از دولت شکننده‌اند، که در طیف فروپاشیده، کشور تجزیه شده، یا بخشی از کشور به صورت خودمختار از حاکمیت نظام سیاسی مرکزی کشور، مستقل شده است.

شکل (۲): دیدگاه ثبات و بی‌ثباتی سیستمی کارمنت

(Source: Carment, 2010: 19)

مطابق شکل (۲) که کشورهای جهان را به سه دسته «دولت در حال توسعه»،^۱ «دولت به سوی مردم‌سالاری»^۲ و «دولت شکننده»^۳ را تقسیم‌بندی می‌کند، می‌توان نتیجه گرفت که سه کشور مذکور در یک هسته مرکزی «دولت ضعیف» دارای همپوشانی هستند. دولت‌های شکننده در سه محور منشور شکنندگی، ناتوانی در اعمال اقتدار، ناتوانی در ارائه خدمات عمومی و مقبولیت اندک اشتراک دارند (Yazdanfam, 2013:49). دسته‌بندی‌های متعددی جهت کارآمدی و شکنندگی دولت‌ها انجام شده است، در این بین بنیاد صلح جهانی و مجله فارین پالسی از جامع‌ترین دسته‌بندی‌ها را ارائه کرده‌اند. این دو، دولت‌ها را بر اساس ۱۲ شاخص فشارهای مردم‌شناختی، مهاجرت توده‌ای، شکایات گروهی، مهاجرت به خارج از کشور و فرار مغزها، توسعه اقتصادی نامتوازن، فقر یا رکود اقتصادی شدید، مشروعیت دولت، کاهش خدمات عمومی دولت، نقض حقوق بشر و حاکمیت قانون، شکاف در دستگاه امنیتی، افزایش چنددستگی نخبگان و مداخله کنشگران خارجی از سال ۲۰۰۶ تا به کنون در حال رتبه‌بندی کردن هستند. در این طبقه‌بندی، همه دولت-ملت‌ها (توسعه‌یافته، در حال مردمی‌شدن و شکننده) را بر اساس ۱۲ شاخص رتبه‌بندی می‌کند (FFP, 2014:5-16). از حیث نظری اما، ترکیب نظریات عجم اوغلو، تد رابرت گار و جیمز روزنا، پیکربندی پژوهش را تشکیل می‌دهد؛ عجم اوغلو و رابینسون در کتاب چرا ملت‌ها شکست می‌خورند؟ اشاره می‌کنند که مهم‌ترین عامل شکست یا موفقیت کشورها وابسته به ساختار نهادهای آنهاست. رمز موفقیت اقتصاد پایدار در کشورهای توسعه یافته، ساختار نهادی هم‌افزای است. در نقطه مقابل، عامل شکنندگی کشورهای بی‌ثبات را، نهادهای استثمارگر^۴ یا نهادهای اقتدارگرا و بهره‌کش معرفی می‌کنند (Acemoglu and Robinson, 2014:493-538). متناسب با مدل کارمنت، دولت‌های در حال توسعه و توسعه‌یافته دارای نهاد هم‌افزا و از ثبات بالاتری برخوردارند، در عوض دولت‌های به سوی مردم‌سالاری و

-
1. Developing States
 2. Democratizing States
 3. Fragile States
 4. Integrative Institution
 5. Extractive Institution

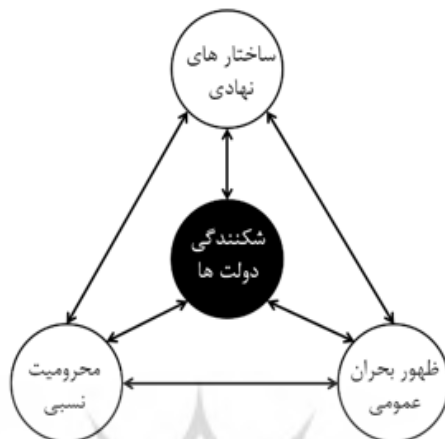
شکننده، عمدتاً دارای نهاد استثمارگرند و سطح بی‌ثباتی بیشتری دارند. تد رابرت گار در کتاب چرا انسان‌ها شورش می‌کنند؟ بر این باور است که انواع خشونت (آشوب، توطئه و جنگ داخلی) دولت ملت‌ها، ناشی از محرومیت نسبی آنهاست. وی محرومیت نسبی را به صورت، شکاف میان موفقیت و انتظارات ملت یک کشور، تعریف می‌کند. به عبارتی زمانی که حکومت و دولت یک کشور، زمینه مناسب برای موفقیت ملت خود فراهم نکنند و به موازات آن، انتظارات ملت به دلیل توانایی‌های موجود، حجمه رسانه‌ها از موفقیت وضع موجود بیشتر شده باشد، سبب ستیز خشونت بار مدنی می‌شود. گار برای کشورهای مختلف در بازه زمانی متفاوت سه نوع محرومیت نسبی را بیان می‌کند: ۱. محرومیت نسبی نزولی (سطح انتظارات در موقعیت ارزشی گروه‌های انبوه ثابت، و توانایی‌های لازم جهت حصول به انتظارات رو به کاهش است)؛ ۲. محرومیت نسبی آرزویی (برعکس حالت گذشته، سطح توانایی‌های موقعیت ارزشی گروه‌های انبوه ثابت است ولی سطح انتظارات روند صعودی دارد) و ۳. محرومیت صعودی (افزایش شدید انتظارات با کاهش شدید همزمان توانایی همراه است) (Gurr, 1971: 46-52). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت، دولت‌های توسعه‌یافته، در حال توسعه، در حال مردم‌سالاری و شکننده، به ترتیب در طیف محرومیت نسبی، از درجات کمتر به بیشتر برخوردارند. لذا کشورهایی که محرومیت نسبی کمتری دارند، انواع خشونت کمتر دیده می‌شود.

جیمز روزنا در کتاب نظریه آشوب در سیاست جهان، این فرضیه را بیان می‌کند، که تأثیرگذاری بازیگران در سیاست جهان، از پدیده‌های ارتباطی، در تأثیر و تأثیری که از در آنها ایجاد می‌شود، ناشی شود (Rosen, 2005: 70). در این بین، رخداد تغییری جزئی در شرایط اولیه باعث تغییرات عظیم در پدیده‌های ارتباطی خواهد شد. یکی از مهم‌ترین مفاهیم به کار برده شده در نظریه آشوب، اثر پروانه‌ای است که نقش عوامل کوتاه‌مدت را در بروز تحولات بزرگ و احتمالاً آشوبناک بیان می‌کند. بنابراین سیستم‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و سازمانی، همچون سیستم‌های جوی، از اثر پروانه‌ای برخوردار هستند و تحلیل‌گران باید با آگاهی از این نکته مهم به تحلیل و تنظیم مسائل پردازند (Alvani, 1999: 42-43). روزنا در این نظریه بیان می‌کند که پارادایم‌های حاکم بر پدیده‌های ارتباطی بین‌المللی قرن بیستم تغییر یافته و یک صورت‌بندی

جدید نیازمند است. و بدین منظور است که از آشوب که بیانگر دو واقعیت متضاد ولی مکمل یکدیگرند استفاده کرده است: ۱. آشوب حکایت از وجود نوعی بی‌نظمی دارد، که پیچیده است و آینده را با عدم قطعیت‌های بسیاری مواجه ساخته است، ۲. تحولات در نمود ظاهری پدیده‌های جریان دارد و می‌توان آنها در قالب یک الگوی نظامند و تابع قواعد و محاسباتی خاص ارزیابی کرد. در واقع مجموع این دو واقعیت ایده نظم در عین بی‌نظمی را موجب شده است (Rosena, 2005:50).

بنابراین، بر پایه مبانی نظری مطروحه، الگوی مفهومی پژوهش را در قالب شکل (۳) می‌توان ترسیم نمود. به عبارت روشن‌تر، شکنندگی دولت‌ها به سه عامل ساختار نهادی، محرومیت نسبی و ظهور بحران‌های عمومی (جهانی، ملی و منطقه‌ای) بستگی دارد. به گفته عجم اوغلو، دولتی که ساختار نهادی آن هم‌افزا باشد؛ از مشروعیت مردم‌سالارانه بالاتر، در تأمین نیازهای ملت کارآمدتر، وحدت اجزای طبقه مسلط بیشتر و بالتبع محرومیت نسبی کمتر، برخوردار است. محرومیت نسبی، ناشی از فشارهای جمعیتی، ناتوانی در ارائه خدمات عمومی، اقتصاد نامتوازن و رکود اقتصادی شکل می‌گیرد، و هر چه بیشتر شود، پدیده‌هایی چون شکایات گروهی، خروج طبقه متوسط، فرار مغزها، نقض حقوق بشر، پناهندگی و آوارگی و ظهور دستگاه سرکوب‌گر و امنیتی بیشتر خواهد شد. همچنین متغیر اعمال اقتدار و توان سرکوب در مقابل سرپیچی و نافرمانبرداری در نیروی‌های نظامی و انتظامی بر میزان تاب‌آوری و یا شکنندگی دولت‌ها در مقابل بحران‌های عمومی مؤثر است، در شرایط برابر، دولتی که اقتدار و توان سرکوب بالاتری داشته باشد، ماندگاری و ثبات سیاسی آن بیشتر خواهد بود و برعکس و به طور خلاصه در ظهور بحران‌های عمومی که مطابق نظریه آشوب قابلیت انتشار سریع در ابعاد منطقه‌ای، ملی و جهانی را دارد، دولت‌های با ساختار نهادی هم‌افزا، دارای محرومیت نسبی کمتر و ثبات و ماندگاری سیاسی بیشتری خواهند بود. در مقابل دولت‌های با ساختار نهادی اقتدارگرا، از محرومیت نسبی و شکنندگی و آسیب‌پذیری بیشتری دارند. و بسته به میزان شکنندگی موجود، دولت ضعیف، فرومانده و فروپاشیده شکل خواهد گرفت.

شکل (۳): مدل فرآیند مؤثر بر شکنندگی دولت‌ها

۴. موقعیت ژئوپلیتیک و ژئوکالچر ترکیه

مطابق شکل (۴) کشور جمهوری ترکیه واقع در نیمکره شمالی و حد واسط دو قاره اروپا و آسیا است. با کشورهای یونان و بلغارستان، ارمنستان، جمهوری آذربایجان (نخجوان)، گرجستان، ایران، عراق و سوریه همسایه است. از شمال به دریای سیاه، از غرب و شمال‌غرب به دریای اژه و مرمرة و از جنوب به دریای مدیترانه محدود و همچنین دو تنگه استراتژیک داردانل و بسفر در قلمرو این کشور واقع شده است. به همین علت برای آن، موقعیت خاص جغرافیایی، ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژی فراهم کرده است. کشور ترکیه دارای ۸۱ استان است که مهم‌ترین آنها شامل آنکارا، استانبول، ازمیر، آنتالیا و قونیه، با جمعیتی بالغ بر ۸۱ میلیون نفر (World Population Review, 2018:1) است. از نظر تنوع قومی کشوری موزاییکی است و دارای قوم ترک (۷۰-۷۵ درصد جمعیت) و کرد ۱۹ درصد، و مابقی ۱۲-۷ درصد به ترتیب شامل زازاها، چرکسی‌ها،

بوسنیایی؛ آلبانیایی؛ گرجی؛ اعراب؛ لاز؛ پوماک؛ ارمنی؛ آشوری؛ یهودی؛ یونانی^{۱۰} و ایزدی‌ها^{۱۱} (World Fact Book Report, CIA, 2020). از نظر ساختار اقتصادی دارای سه دوره شاخص است: ۱. دوره اول (۸۰-۱۹۷۰)، نفوذ احزاب میانه-چپ (حزب جمهوری خلق)؛ با ویژگی بارز وابستگی سرمایه به سیاست‌های دولت و نه مبتنی بر بازار) ۲. دوره دوم (۲۰۰۲-۱۹۸۰)، نفوذ احزاب راست-میانه (حزب مام میهن، تورگوت اوزال)؛ با ویژگی بارز، شروع جراحی اقتصادی) و ۳. دوره سوم (۲۰۰۲ تا اکنون، روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه (رجب طیب اردوغان)؛ با ویژگی بارز، دوره اصلاحات اقتصادی، افزایش درآمد و همچنین افزایش بدهی خارجی) (Bahikesh, 2010:4). از نظر ساختار سیاسی، تأثیرگذارترین گروه‌ها بر سیاست‌های کشور ترکیه شامل، اکراد، گولنیسم‌ها، علوی‌ها، شیعیان و نظامی‌ها (Safavi, 2016:156-192) و همچنین، چهار حزب سیاسی فعال به ترتیب میزان گرایش چپ به راست، جمهوری خواه خلق، دموکرات خلق، حرکت ملی و عدالت و توسعه (Safavi, 2016:204-214) هستند. سیاست خارجه ترکیه، متأثر از موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژی و همچنین ناشی از تاریخ و اقتصاد آن است. به طوری دو جهت‌گیری مهم در سیاست خارجی ترکیه وجود دارد: ۱. تفکر کمالیستی (حرکت به سوی غرب) ۲. عمق راهبردی و تنش صفر با همسایگان (حرکت به سوی مناطق پیرامونی). در مجموع، مجموعه پیچیده و گسترده‌ای از روابط بین کمالیست‌ها، ارتشی‌ها، گولنیست‌ها، اقلیت‌های قومی - مذهبی، مسئله قبرس، روابط با همسایگان به‌ویژه، ایران، عراق، سوریه، ارمنستان، مسئله منطقه‌ای جهانی، نوع رابطه با اسرائیل، روسیه، آمریکا و سازمان‌های

1. Bosnian
2. Albanian
3. Georgian
4. Arabs
5. Laz
6. Pumak
7. Armenian
8. Assyrian
9. Jews
10. Greek
11. Yazidis

منطقه‌ای، تحولات ناحیه‌ای (جنوب غرب آسیا، قفقاز، آسیای مرکزی، و بالکان) بر سیاست‌های خارجه ترکیه اثر می‌گذارد (Safavi, 2016: 215).

شکل (۴): نقشه سیاسی کشور ترکیه

(Source: Nations Online Project, 2018)

۵. یافته‌های پژوهش

۱-۵. مصادیق بی‌ثبات‌ساز مؤثر بر شکنندگی کشور ترکیه

چنانکه اشاره شد، ثبات سیاسی مفهومی نسبی است که در گذار زمان دچار تحول و تغییر می‌شود. لذا جهت بررسی شکنندگی دولت ترکیه از زمان روی کار آمدن حزب آ.ک.پ، الزامی است، تاریخ عظیم و میراث کلیدی شکل‌دهنده آن بررسی شود. به طور خلاصه آنچه وضعیت کنونی ترکیه را ایجاد می‌کند، وابسته به سه بازه زمانی قبل از انحطاط امپراتوری عثمانی، دوره تک‌حزبی کمالیستی و دوره دولت نگهبان در عمل است.

امپراتوری عثمانی در پی اصلاحات نظامی، حقوقی و اداری، شکست‌های پیوسته از قدرت‌های اروپا و واگذاری بخش‌هایی از سرزمین خود در مقابل پرداخت دیون خود به دولت-ملت‌های اروپایی و همچنین پاک‌سازی‌های قومی-مذهبی تا جنگ جهانی اول رو به زوال و فروپاشی بود.

به جهت ناکارآمدی امپراطوری در اوایل قرن بیستم، نهادهای دولت مدرن تشکیل شد، تا اینکه پس از پایان جنگ جهانی اول و انعقاد پیمان سایکس-پیکو، امپراطوری عثمانی به طور کامل فروپاشید و آتاتورک که از اعضای نهادهای دولت مدرن تشکیل یافته بود، جمهوری ترکیه را در سال ۱۹۲۳ تأسیس کرد (Oktem, 2016: 50). در دوره دوم، آتاتورک تثبیت و پیشرفت کشور را تنها در ارتباط با غرب تلقی می‌کرد، لذا ایدئولوژی دولت را بر این مبنا قرار داد و راهبرد ملی را در پیوستن به اتحادیه اروپا تدوین کرد که تلاشی مناقشه‌آمیز بود، چراکه اروپا هم قصد انحطاط امپراتوری را داشت و هم معیاری برای تمدن محسوب می‌شد (Oktem, 2016: 54). همچنین جهت جلوگیری از فروپاشی کشور و تثبیت مرز، قانون شهروندی ترکیه را در قالب چهار واژه ترکِ مسلمانِ سنیِ سکولار تعریف کرد و توانست پس از جنگ‌های داخلی و انجام نوعی نسل‌کشی و فرهنگ‌زدایی، شهروندان ترکیه را به اکثر نقاط جغرافیایی بگستراند و با راندن سایر اقلیت‌ها به حاشیه کشور، ثبات نسبی را بر کشور حاکم کند، به عبارت دیگر آتاتورک با ایجاد یک دولت تک‌حزبی اقتدارگرا به دنبال یک دولت-ملت همگون از نظر قومی - مذهبی بود (Oktem, 2016: 54-78). گرچه اقدامات وی، ترکیه را از فروپاشی مجدد نجات داد، ولی کنشگری قومی - مذهبی شکاف‌های عمیق فرهنگی بویژه شکاف کرد-ترک را در کشور ایجاد کرد که به پاشنه آشیل ترکیه تبدیل شده است.

دوره سوم پس از آتاتورک تا کودتای ۱۹۸۰ را شامل می‌شود که با ویژگی‌های چون گذار ناقص به دموکراسی، دستکاری سیاسی، سیاست حزبی ضعیف، مبارزه قدرت بین حکومت‌های منتخب و بازیگران غیرمنتخب مانند، ارتش، بوروکراسی و قوه قضاییه و نیز قطبی شدن فرایندهای سیاسی و خشونت توده‌ای، شناخته می‌شود (Oktem, 2016: 54). جمهوری ترکیه با تمامی تحولاتی که در حوزه اقتصاد و افزایش وزن ژئوپلیتیکی در نظم منطقه و بین‌المللی داشته به کشور دستخوش منازعه شناخته می‌شود. منازعاتی که مصادیق بی‌ثباتی سیاسی است و از سه اشتباه ۱. وضع قانون شهروند کمالیستی؛ ۲. عدم بهره‌گیری از کدهای ژئوپلیتیک خاورمیانه (تا قبل از بهار عربی) و ۳. بهره‌گیری نادرست از کدهای ژئوپلیتیک خاورمیانه (از آغاز تا میانه بحران سوریه) نشأت می‌گیرد. قانون شهروند کمالیستی یعنی بخشیدن جایگاه قانونی برتر به شهروندان ترک مسلمان سنی

سکولار، آغاز هویت‌زدایی، تبعیض نژادی و نسل‌کشی جمهوری ترکیه بوده است و به عبارتی آشکارترین تناقض جمهوری ترکیه، شکست رهبران آن در سازگاری و انطباق با تنوع قومی، زبانی و مذهبی بود که با وجود جنگ‌ها، تبادل جمعیت، پاک‌سازی قومی و نسل‌کشی آرامنه، همچنان باقی مانده است. از بارزترین سند این قانون سخنرانی آتاتورک به مناسبت دهمین سالگرد تأسیس جمهوری ترکیه است که پایه‌های اصلی تاریخ‌نگاری کمالیستی را تشکیل داد و در ذهن شهروندان و سراسر کشور نهادینه شد: «خوشبخت کسی است که خود را ترک بخواند» (Oktem, 2016: 77-78). همچنان آتاتورک مطابق آنچه که از مشخصات دوره دوم اثرگذار بر ترکیه مدرن گفته شد، عضویت در اتحادیه اروپا و عدم توجه به خاورمیانه را مرکز توجه قرار داد. اشتباه آتاتورک و میراث‌داران وی تا قبل از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه این بود که «وضعیت» را به جای «موقعیت» انتخاب کردند که مغایر امنیت ملی است و این در حالی است که واقعیت‌های جغرافیایی، فرهنگ، مذهبی و اقتصادی در ایجاد رابطه با خاورمیانه قوی‌تر است و حداقل ۱۳ عامل زیر ترکیه را به خاورمیانه پیوند می‌دهد که آتاتورک و کمالیست‌ها از آن غافل بودند: ۱. موقعیت جغرافیایی؛ ۲. مسأله کرد و پیوستگی‌های قومی و سرزمینی‌اش با ایران، عراق و سوریه؛ ۳. نیاز به واردات نفت و گاز و از این منطقه به‌ویژه بر اساس اصل تنوع بخشیدن به واردات و اتکاء نداشتن به یک کانون واحد هیدروکربنی؛ ۴. ایفای نقش دالانی آناتولی برای عبور خطوط لوله‌های نفت و گاز ایران و عراق به اروپا؛ ۵. نقش معبری و ترانزیتی فضای سرزمینی (هوایی-زمینی) برای پیوند خاورمیانه و اروپا؛ ۶. وابستگی‌های تنگاتنگ و طبیعی هیدروپلیتیک سوریه، عراق و ترکیه؛ ۷. کنترل عراق از نظر اعمال فشار و دست‌اندازی بر دولت-ملت‌های جنوبی به‌ویژه کویت و عربستان؛ ۸. کشش بازار پررونق خاورمیانه برای اقتصاد صنعتی ترکیه؛ ۹. پیوندهای دیرینه تاریخی و مذهبی ترک‌ها با خاورمیانه و علاقه‌های مذهبی ملت ترک به نمادهای اسلامی و فرهنگی این منطقه، از جمله دل‌بستگی تام به مسأله قدس؛ ۱۰. رشد و گسترش بنیادگرایی اسلامی در این کشور و پیوندهای عمیق آن با دیگر مناطق خاورمیانه و به ویژه مصر؛ ۱۱. احتمال بازگشت استراتژیک و کانونی ترکیه به صحنه خاورمیانه، در صورت تداوم سرخوردگی و ناامیدی از الحاق به جامعه اروپایی؛ ۱۲. نقش بدون جانشین فضای

سرزمینی، فرهنگی و مذهبی خاورمیانه به عنوان عقبه مناسب دفاعی ترکیه در قبال تهدیدهای استراتژیک روسیه و یونان؛ ۱۳. نقش و مأموریت ترکیه به عنوان تنها عضو منطقه‌ای ناتو، برای اعمال نفوذ دائم و موقت در این منطقه (Karimipour, 2001:62-63). اشتباه سوم از آغاز تا میانه بحران سوریه و قرارگیری ترکیه در ائتلاف غربی-عربی بر ضد دولت بشار اسد رخ داد. در واقع سیاست‌های دولت ترکیه تا میانه بحران سوریه در منطقه خاورمیانه بر محور بحران سوریه و عراق و همکاری‌های راهبردی با سعودی و سایر حامیان جریان‌های تروریستی فعال در منطقه، استخراج محورهایی نظیر لزوم مداخله‌گری ترکیه در منطقه، ضرورت پیگیری ادعاهای ترکیه در سوریه و عراق، تهدیدانگاری سوریه و عراق، ضرورت محدود کردن بازی‌های کنشگران درجه اول منطقه از جمله جمهوری اسلامی ایران، لزوم مقابله با تهدیدات جریان‌ات ملی‌گرا در منطقه علیه ترکیه به ویژه پان‌عربیسم، ضرورت تجمیع راه‌های انتقال انرژی منطقه در ترکیه و یا دست‌کم تسلط ترکیه بر محورهای انتقال انرژی بالاخص در سوریه و عراق، عدم احساس تهدید از سوی کنشگری نظیر سعودی که به اتفاق ترکیه در جبهه غربی قرار گرفته بود، ضرورت ممانعت از شکل‌گیری بلوک‌بندی عربی در مقابل آنکارا، اهمیت روابط با رژیم صهیونیستی از منظر نظریه عمق راهبردی و «تنش صفر با همسایگان» داووداغللو، فاصله داشت (Hosseini Taghi, 2015:1). لذا دولت ترکیه از پس از استعفاء (یا برکناری داوود اوغلو) و پیوستن به ائتلاف ایران-روسیه در تثبیت حکومت بشار اسد، و تلاش در عادی‌سازی روابط با رژیم صهیونیستی بازگشت به راهبرد «تنش صفر با همسایگان» را اتخاذ کرد. البته این سردرگمی راهبردی، سبب بی‌اعتبارسازی و شدت شکنندگی ترکیه گشت (Khani, 2016:1). علت این وضعیت متأثر از شیوه نگرش اردوغان به جهان، تشخیص منافع و اهداف و به ویژه پدیده همسایگی است که مدیریت سیاسی کشور را به سوی تنش یا صلح با همسایگان بکشاند. به عبارت دیگر جغرافیای منطقه بسترهای لازم برای همگرایی را دارد، ولی سازه‌های سیاسی اهداف و منافع واگرایی میان ترکیه و همسایگان ایجاد کرده است (Karimipour and et al, 2017:100-99). با توجه به توضیحات داده شده، مصادیق بی‌ثبات‌ساز، در مدل ارتقاء یافته شوارتز (STEEPVASL)، به شرح جدول (۱) دسته‌بندی شده، و در ادامه هر متغیر به تفصیل توضیح داده شده است.

جدول (۱): مصادیق بی‌ثبات‌ساز شکنندگی دولت ترکیه

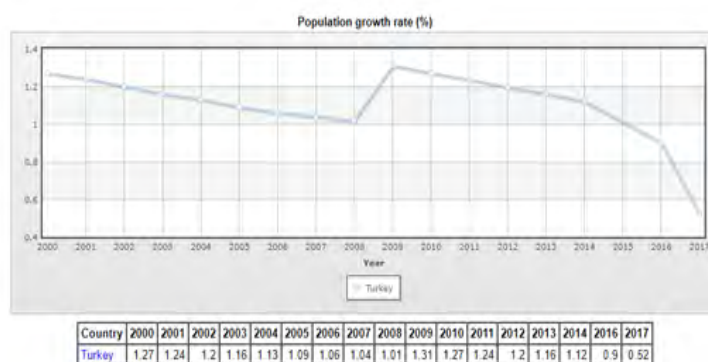
ردیف	بعد	عنوان مصداق
۱	اجتماعی (S)	کاهش نرخ رشد، افزایش پناهندگی و آوارگی، افزایش خروج طبقه متوسط و افزایش فرار مغزها، افزایش شکاف قومی- مذهبی
۲	فناوری (T)	سهم پایین فناوری‌های برتر بومی در اقتصاد کشور
۳	اقتصادی (E)	شکنندگی اقتصادی، افزایش هزینه‌های نظامی
۴	زیست بوم (E)	سلامت محیطی و پویایی زیست‌بوم، عدم عدالت فضایی و سیاست‌های هیدروپلیتیکی
۵	سیاسی (P)	تغییرات در دستگاه‌های حکومتی در جهت تثبیت خود اقتدارگرایی، فساد مالی، تحریم اقتصادی و نهادهای حکومتی، تقابل حزب عدالت و توسعه با جریان گولنیسم، حمایت سیاسی، اقتصادی و لجستیکی کنشگران خارجی از گروه‌های اپوزیسیون
۶	ارزشی-فرهنگی (V)	افزایش قدرت و نفوذ سازمان دیانت
۷	ارتش (A)	قلمرو آسیب دیده بواسطه درگیری
۸	امنیتی (S)	شکایات گروهی گسترده، کودتای نظامی نافرجام ۲۰۱۶، عملیات گسترده تروریستی
۹	حقوقی (L)	سرکوب و محاکمه مخالفان، افزایش زندانیان سیاسی، نقض آزادی بیان و افزایش مسائل پناهندگان و آوارگان

۱-۱-۵. اجتماعی

۱-۱-۱-۵. کاهش نرخ رشد

نرخ رشد را درصد تغییر میانگین سالیانه در جمعیت، نتیجه مازاد (کمبود) زاد و ولد بر مرگ‌ومیر و تعادل مهاجران به داخل و خارج کشور را می‌گویند. نرخ رشد عاملی است که تعیین می‌کند که به چه میزان بار تغییر نیازهای ملت برای زیرساخت‌ها (مدارس، بیمارستان، مسکن، جاده و ..) منابع (غذا، آب، برق و ..)، اشتغال بر کشور متحمل خواهد شد (Zeng and Land, 2001: 18). همان‌طور که در شکل (۵) مشاهده می‌شود، ترکیه دارای کاهش نرخ جمعیتی با شیب تندی است، که در آینده با پیامدهای کاهش و پیری جمعیت و تغییر در ساختار سنی مواجه می‌شود و خود را در کمبود نیروی مولد اقتصادی، نیروی نظامی و خدماتی نشان خواهد داد.

شکل (۵): نمودار رشد تراکم جمعیت در ترکیه

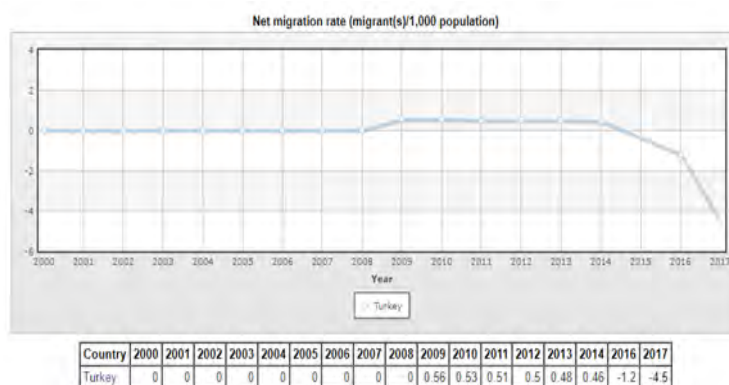
(Source: CIA World Factbook, 2018)

۲-۱-۵. افزایش پناهندگی و آوارگی افزایش خروج طبقه متوسط، افزایش فرار نخبگان

کشور ترکیه به‌ویژه از دهه ۱۹۸۰ تاکنون تغییرات تعیین‌کننده اقتصادی اجتماعی و سیاسی را شاهد بوده که ریشه‌های آن را باید در تحولات دهه‌های پیشین جست‌وجو کرد. پدیده مهاجرت گسترده از روستاها به شهرهای بزرگ و همچنین از داخل به خارج از کشور تحت تأثیر این تحولات بوده است. به‌علاوه موقعیت خاص ترکیه به لحاظ جغرافیایی در میان همسایگان همواره این کشور را مقصد مناسبی برای مهاجرت‌های ناشی از جنگ‌های داخلی و قومی یا مهاجرت‌های کار قرار داده است (Sirkeci, 2003:1-7).

وزارت امور خارجه ترکیه ادعا می‌کند، که ۵ میلیون شهروند ترکیه‌ای در حال حاضر، خارج ترکیه زندگی می‌کنند. اگرچه این میزان که ۶ درصد جمعیت ترکیه را شامل می‌شود، نسبتاً کم است. اما در مقایسه با برخی از کشورهای عضو اتحادیه اروپا، رقم بزرگی است. رشد پایدار مهاجرت اروپایی و همچنین تلاش برای کنترل مهاجرت نامنظم، اساس چهارچوب قانونی جدید بود. مهاجرهای عراقی و سوریه‌ای همه توجهات را به درگیری و یکپارچه‌سازی جلب کرده بودند. بنابراین، هدف عضویت کامل اتحادیه اروپا، نمی‌تواند، معیار راهنمای سیاست مهاجرت ترکیه باشد (Sirkeci and et al, 2015:1-10). همچنین بحران‌های داخلی و منطقه‌ای اثرگذار بر ترکیه باعث شده است که نرخ خالص مهاجرت در ترکیه، مطابق شکل (۶)، با شیب تندی منفی شود که در شکل (۶) قابل مشاهده است.

شکل (۶): نمودار نرخ خالص مهاجرت در ترکیه ۲۰۱۷-۲۰۰۰

(Source: CIA World Factbook,2018)

به علاوه تحلیل‌گران معتقدند که بلافاصله پس از پیوستن ترکیه به اتحادیه اروپا حداقل ۷/۲ میلیون ترک جویای کار به سوی اروپا جاری خواهد شد. بر اساس برآوردهای کمیسیون اقتصادی اروپا، پیوستن ترکیه به این اتحادیه ۲۸ میلیارد یورو برای اتحادیه اروپا هزینه در پی خواهد داشت. علاوه بر آن اروپاییان از این نگران‌اند که با عضویت ترکیه و مهاجرت نیروی کار از این کشور به کشورهای دیگر اروپایی، نسبت بیکاری که یکی از مشکلات اتحادیه اروپایی است، حادث‌تر گردد (Safavi,2016:239).

۳-۱-۱-۵. افزایش شکاف قومی-مذهبی

مسئله کردها مهم‌ترین شکاف قومی دولت ترکیه شده است. جنبش پان‌کردیسم در اواخر قرن ۱۹ با قیام شیخ عبیدالله در مخالفت با نظام عثمانی آغاز شد. این تفکر به جهت عدم توجه به پیمان سور شکل گرفت و طرح استقلال مطرح شد (Koulaiee and et al,2016:6). حزب عدالت و توسعه، از زمان روی کار آمدن، حل مسئله کردها را در دستور کار خود قرار داد، و سبب جلب آرا و کسب موفقیت‌های قابل‌توجهی شد و نقطه اوج طرح صلح دولت اردوغان شد. هرچند در پاییز ۲۰۱۱ مراد کراییلان، از سران ارتش حزب کارگران کردستان، طرح صلح آ.ک.پ تحت عنوان «گشایش کردی» را ریاکارانه اعلام کرده بود و اعلام کرد که به جایی نمی‌رسد. با آغاز طرح صلح، اردوغان از سوی مخالفان و به ویژه ملی‌گرایان تحت فشار قرار گرفت و از

موضع خود بازگشت، و سخنرانی‌های ضدکردی، سبب تغییر موضع حزب کردها و سلب اعتماد آنها گشت (Farahmand and Samiei Esfahani, 2017:104). از دیگر نمودهای این متغیر، فاصله گرفتن علوی‌های ترکیه از حزب حاکم آ.ک.پ در نتیجه تداوم اقتدارگرایی‌های رجب طیب اردوغان است. اقداماتی نظیر، «تغییر سبک زندگی مردم با تقویت و حمایت سازمان امور دیانت»، دستگیری و کشته شدن چندین نفر از اعضای جامعه علوی، ورود ترکیه به ائتلاف غربی-عربی بر علیه دولت علوی بشار اسد، از مهم‌ترین مسائلی است که اعتراضات شدید علوی‌ها را در پی داشت (Khalej Monfared, 2016:80). همچنین مسئله ارامنه از دیگر مصادیق شکاف قومی-مذهبی است. موانع روابط میان ترکیه و ارمنستان ناشی از ۱. بحران ژئوپلیتیکی ارمنستان و آذربایجان (مسئله قره‌باغ) ۲. ادعای نسل ارامنه به دست امپراطوری عثمانی در سال ۱۹۱۵. ۳. شناسایی رسمی مرزهای دو کشور و چشم پوشی ارمنستان از بخش شرقی ترکیه به عنوان ارمنستان غربی (Koulaiee and Goudarzi, 2015:47-48).

۲-۱-۵. فناوری

۱-۲-۵. سهم پایین فناوری‌های برتر بومی در اقتصاد کشور ترکیه

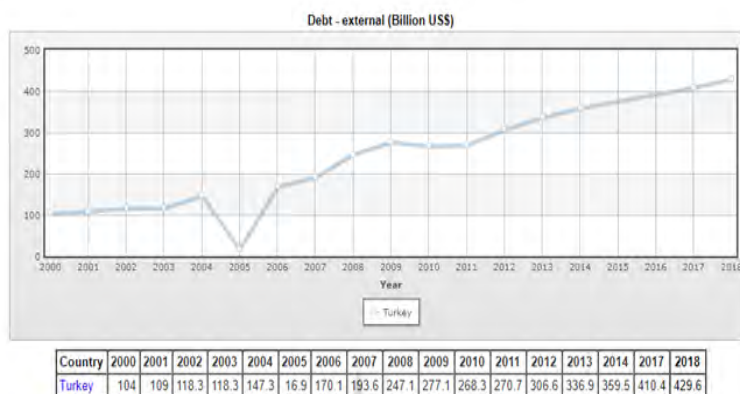
ترکیه علی‌رغم رشد اقتصادی و جذب سرمایه‌گذاری، در شاخص نوآوری دارای رتبه خوبی نیست (Ebadi, 2011:20). براساس آخرین داده‌های سازمان توسعه و همکاری اقتصادی سهم تحقیق و توسعه از درآمد ناخالص ملی از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۶ از ۰/۵ به ۱ درصد رسیده است، و همچنان از بسیاری از کشورهای اتحادیه اروپا عضو سازمان، پایین‌تر است (OECD, 2019:1).

۳-۱-۵. اقتصاد

۱-۳-۵. شکنندگی اقتصادی

این شاخص ریشه‌های متعددی دارد ولی متغیرهایی چون افزایش بدهی خارجی، کاهش سرمایه‌گذاری خارجی، کاهش رشد اقتصادی، کاهش ارز رایج در برابر ارزهای با گستره جهانی، کسری بودجه و ... ارزیابی می‌شود. با روی کار آمدن آ.ک.پ میزان بدهی خارجی از ۱۱۸ میلیارد دلار به بیش از ۴۰۰ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۸ رسیده است که در شکل (۷) قابل مشاهده است (CIA World Factbook, 2018).

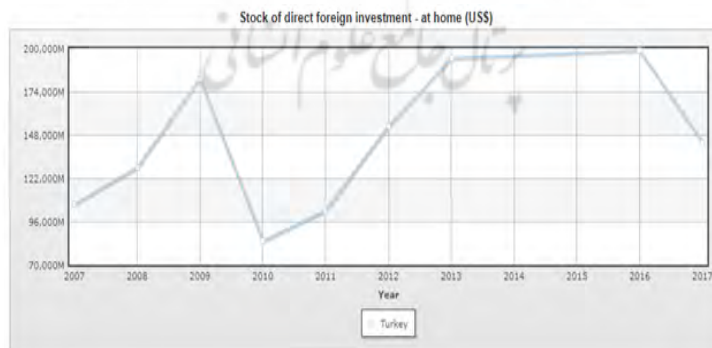
شکل (۷): نمودار رشد بدهکاری خارجی در ترکیه (میلیون دلار)

(Source: CIA World Factbook, 2018)

به خاطر بالا بودن بدهی خارجی، اقتصاد ترکیه شکننده، بدون تولید ارزش افزوده با تکیه به فناوری نوین، متکی بر فناوری پایین و متوسط و وابسته به بدهی با نرخ بهره بسیار بالا بوده و شرایط چندان مطلوبی ندارد. ترکیه همچنین با کسری سرمایه برای تولید اقتصادی مواجه است، این مقدار در سال ۲۰۱۸ بالغ بر ۸۰ میلیارد دلار بوده است و بسیاری از تحلیل‌گران اقتصادی، کسری تراز تجاری در ترکیه را عامل افزایش شدید تورم و نرخ ارز می‌دانند که برای رفع این کسری به سرمایه جدید و استقراض خارجی نیازمند است. شکل (۸) شاهد این مدعاست (CIA World Factbook, 2018).

شکل (۸): نمودار روند سرمایه‌گذاری خارجی در ترکیه از ۲۰۰۷ الی ۲۰۱۷

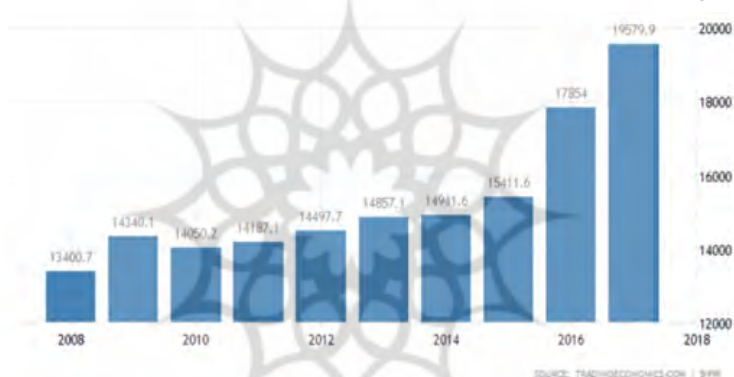

(Source: CIA World Factbank, 2015)

۲-۳-۱-۵. افزایش هزینه‌های نظامی

هزینه‌های نظامی در دهه ۱۹۹۰ فشار سنگینی بر دولت ترکیه وارد کرد، از این رو، حزب آ.ک.پ تلاش کرد به جهت اهداف رشد اقتصادی و دستیابی به تجارت آزاد و تنش صفر با همسایگان و همچنین مقارن شدن به قدرت رسیدن آن با بحران اقتصادی، هزینه‌های نظامی را کاهش دهد، که در دهه ۱۹۹۰ فشار سنگینی بر دولت وارد کرده بود. ولی به دلیل عضویت در ناتو، بحران‌های منطقه‌ای و مخصوصاً کودتای نافرجام نظامی ۲۰۱۶، هزینه‌های نظامی افزایش چشمگیری داشت که شکل (۹) بیانگر آن است.

شکل (۹): نمودار روند هزینه‌های نظامی ترکیه از ۲۰۰۸ الی ۲۰۱۷ (میلیون دلار)

(Source: Tradingeconomics.com, 2017)

۴-۱-۵. زیست‌بوم

۱-۴-۱-۵. سلامت محیطی و پویایی زیست‌بوم

داشتن تصویر شفاف و دقیق از متغیرهای محیطی، سلامت محیطی و پویایی زیست‌بوم، نقش بسیار مهمی در سیاست‌های کلان و خرد کشورها داراست، و از ایجاد بحران‌های زیست‌محیطی درون سرزمینی و تنش‌های فراسرزمینی با همسایگان در مقیاس منطقه‌ای جلوگیری شود. ترکیه بر اساس این شاخص در سال ۲۰۱۸، در رتبه جهانی ۱۰۸ از میان ۱۸۰ کشور، و در منطقه اوراسیا در رتبه ۲۴ از میان ۲۹ کشور قرار گرفته است. امتیاز سلامت محیطی (HLT) و پویایی و زنده بودن زیست‌بوم (ECO) به ترتیب ۷۱/۵۶ با رتبه جهانی ۶۰ و ۴۰/۵۷ با رتبه ۱۵۶ است. با توجه به نمره ترکیه در دو بعد عملکرد محیط‌زیستی (ECO and HLT)، جایگاه آن در برهمکنش این

دو بعد به صورت نمودار زیر است:

شکل (۱۰): نمودار برهمکنش میان سلامت محیطی و پویایی زیست‌بوم شاخص عملکرد محیط‌زیست

(EPI)

(Source: EPI,2018)

در این نمودار نشان می‌دهد که ممکن است، برخی از تنش‌ها به دلیل رشد اقتصادی منابع را برای سرمایه‌گذاری ایجاد می‌کند اما باعث افزایش بار آلودگی و استرس زیستگاه می‌شود. با توجه به شکل (۱۰)، جایگاه ترکیه به طور تقریبی با کادر قرمز نمایش داده شده است، مقادیر ابعاد مذکور، هر چه به صد نزدیک‌تر باشد، نشانه عملکرد بهتر کشور در بعد مورد نظر است. نمره‌های ترکیه نشان می‌دهد که عملکرد کشور در سلامت محیطی دارای نمره متوسط رو به بالایی است ولی سلامت محیطی، سبب کاهش پویایی زیست‌بوم کشور شده است. رتبه جهانی این کشور از ۱۰۰ به ۱۰۸ تنزل پیدا کرده است (EPI,2018:4-10).

۲-۴-۱-۵. سیاست‌های هیدروپلیتیکی

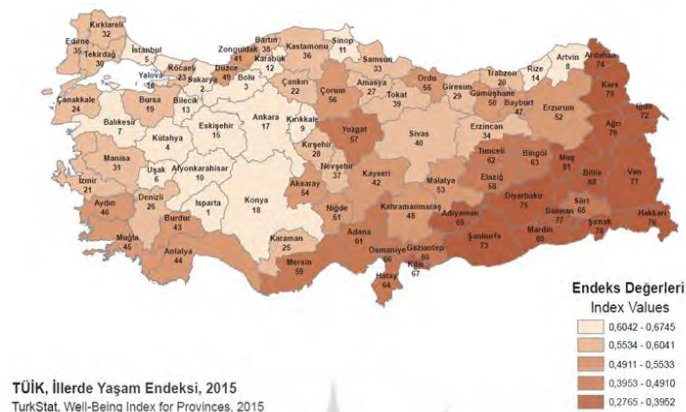
ترکیه پروژه گپ را که بر اساس طرح اولیه آتاتورک که در سال ۱۹۳۶ شکل گرفته بود، آغاز نمود. بر این اساس دولت ترکیه با هدف آبیاری بیش از ۴۰ درصد از زمین‌های قابل کشاورزی این منطقه که دچار کم‌آبی بودند و همچنین تولید برق، مسائل اقتصادی-اجتماعی همچون صنعت، حمل و نقل، معدن، ارتباطات، بهداشت، آموزش، توریسم و مسائل زیربنایی، طراحی شد و همچنان ادامه دارد. ولی به موجب احداث این پروژه و با توجه به موقعیت کشورهای سوریه، عراق و ایران که در پایین دست حوضه آبریز رودخانه‌های دجله و فرات واقع شده‌اند، این کشورها

به شدت نگران سیاست‌های ترکیه در خصوص کنترل منابع آب این رودخانه و اثرات اجرای پروژه گپ بر آینده سیاسی، زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی خود شدند (تاکنون نیز هیچ قراردادی برای نحوه استفاده از آب مشترک میان چهار کشور به امضا نرسیده است). از جمله معضلات این طرح عبارتند از: بی‌آب کردن و متروکه شدن میلیون‌ها هکتار از زمین‌های کشاورزی سوریه، عراق و ایران، توسعه بیابان‌زایی در کشورهای منطقه که با کنوانسیون جهانی مقابله با بیابان‌زایی مغایرت دارد، تضييع حقوق جوامع بومی که به واسطه پروژه‌های هیدروپلیتیک این کشور، زمین‌های کشاورزی و روستاهای کردستان ترکیه به زیر آب رفته و در جوامع بومی سوریه، عراق، میان‌رودان و خوزستان ایران هم به صورت بحران آب و توسعه ریزگردها روند افزایشی داشته و با بیانیه رعایت حقوق جوامع بومی UNDRIP به عنوان یک سند مهم بین‌المللی نیز مغایرت دارد، بی‌توجهی به حقایق جوامع بومی و محلی کرانه دجله و فرات، تغییر گونه‌های بومی فون و فلور منطقه خاورمیانه و مخصوصاً منطقه دریایی رامپی، تأثیر مستقیم هیدروپلیتیک ترکیه بر توسعه بحران ریزگردها در منطقه و به خصوص استان‌های جنوبی کشور (Ordou, 2017:1).

۳-۴-۱-۵. عدم عدالت فضایی

جهت بررسی این شاخص، از شاخص خوشبختی که خود شامل ۱۱ متغیر مسکن، تعادل کاری، درآمد و ثروت، سلامتی، آموزش، محیطی، امنیت، مشارکت مدنی، دسترسی به خدمات زیرساختی، زندگی اجتماعی، رضایت از زندگی است، استفاده می‌شود. عدم تعادل در شاخص خوشبختی استان‌ها، به معنای عدم توسعه برابر است که این خود یکی از متغیرهای بروز بی‌ثباتی در کشورهاست، می‌شود. شکل (۱۱) نتایج رتبه‌بندی استان‌های ترکیه را در سال ۲۰۱۵ را نشان می‌دهد. با توجه به نتایج این پژوهش، استان‌های جنوب شرقی (کردنشین)، که در شکل (۱۱) با رنگ تیره‌تر نشان داده شده است، کمترین میزان شاخص خوشبختی را دارا هستند. این بدان معناست که مجموع امتیازهای دریافتی این استان‌ها از ۴۱ متغیر مذکور، کمترین امتیازها را کسب کرده‌اند. عدم تعادل فضایی موجود در این استان‌ها ریشه تاریخی در اصول جمهوریت کمالیستی ترکیه دارد (Turkstat and Well being Index, 2015:1-3).

شکل (۱۱): اطلس شاخص خوشبختی ترکیه

TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi, 2015
TurkStat, Well-Being Index for Provinces, 2015

(Source: Turkstat, 2015)

۵-۱-۵. سیاسی

۵-۱-۵-۱. تغییرات دستگاه‌های حکومتی در جهت تثبیت خود اقتدارگرایی

دکتر بوراک کوپور در توضیح این شاخص، مقاله‌ای تحت عنوان «ترکیه: در مسیر بی‌ثباتی دولت» در سال ۲۰۱۵ نوشته است که به تفصیل مصادیق آن را شرح می‌دهد. وی در مقدمه بیان می‌کند، که پیروزی انتخاباتی حزب حاکم ترکیه، در ۲۰۱۵، فرمان سیاسی آلمانی «زمان‌های بحران، زمان‌های ریاست جمهوری است.» را تأیید می‌کند و عملیاتی شدن راهبردهای اردوغان در کشور، ترکیه راه به یک کشور دائماً استثنای تبدیل کرده است. وی در اوت ۲۰۱۵ سخنرانی‌ای انجام می‌دهد که هدف آن تغییر نظام پارلمانی به ریاستی بود: «در این کشور دیگر رئیس‌جمهور با قدرت نمادین وجود ندارد، بلکه این بار با قدرت واقعی است. دولت ترکیه در این راه تغییر می‌کند، باید وضعیت واقعی را از طریق قانون اساسی تعیین کرد». همچنان اشاره می‌کند که اردوغان با تغییر در سه دستگاه حکومتی عبارتند از: نیروی وزارت دادگستری به عنوان سپر محافظ، نیروی امنیتی به عنوان دستیار و رسانه مستقل به عنوان ابزار دستکاری، سعی در اقتدارگرایی هر چه بیشتر خود کرده است (Copur, 2015: 1-2).

۵-۱-۵-۲. فساد مالی

در توضیح این متغیر، از مهم‌ترین رخدادهایی که در ترکیه اتفاق افتاد، رسوایی فساد مالی در

سال ۲۰۱۳ بود که منجر به دستگیری ۵۲ نفر از نزدیکان حزب حاکم آ.ک.پ شد. دادستان وقت ۱۴ نفر را به جرم رشوه، فساد، تقلب، پولشویی و قاچاق طلا متهم کرد. در پی این رسوایی، سه وزیر محیط‌زیست و برنامه‌ریزی عمرانی، وزیر کشور و وزیر اقتصاد ترکیه از سمت خود استعفا دادند (Foreignpolicy, 2015:1). همچنین کوپور، از حساب مالی، تحت عنوان «صندوق خزنده» یاد می‌کند که هیچ ثبت پارلمانی‌ای از آن وجود ندارد و بودجه عملیات پلیس مخفی، هزینه‌های تبلیغاتی حزب و ... از آن تأمین می‌شود (Copur, 2015:3).

۳-۵-۱-۵. تقابل حزب عدالت و توسعه با جریان گولنیسم

جریان گولنیسم، یک جریان دینی فراملی است که فتح‌الله گولن رهبری آنرا می‌کند. عمده اختلاف‌نظرهای حزب عدالت و توسعه و گولنیست در پی اعتراضات پارک‌گری بوجود آمد و دولت خواستار تعطیلی شبکه مدارس آموزش تحت رهبری گولن شد، و دادستان که به گولن بسیار نزدیک بود، دست به افشای فساد دولت زد و تنش میان این دو جریان اسلام‌گرا در ترکیه شدت گرفت و سرانجام، با کودتای ۱۵ جولای ۲۰۱۶ به اوج خود رسید، به طوریکه اردوغان اعتقاد دارد که این کودتا با گولن مرتبط است (Zasztowt, 2016:1). البته بسیار دور از ذهن است که جریان گولنیستی بتواند حزب اردوغان را شکست بدهد، به این علت که جریان مذکور در تلاش برای عدم‌موفقیت اردوغان در انتخابات ریاست جمهوری ۲۰۱۴ و تغییر نظام بواسطه کودتا نافرجام ۲۰۱۶ که اردوغان آنرا به فتح‌الله گولن نسبت می‌دهد و همچنین پاک‌سازی‌هایی که آ.ک.پ از پس از رسوایی فساد مالی و در پی آن جنبش پارک‌گری و کودتای ۲۰۱۶ انجام داد، نشان از تسلط اردوغان بر اوضاع دارد ولی همچنان تنش بین این دو جریان اسلام‌گرا ادامه دارد. به علاوه اینکه گولن چه به لحاظ شخصیت کاریزماتیک و چه به لحاظ قدرت سیاسی، قابل مقایسه با اردوغان نیست، هرچند غرب نگران نوع حکومت اردوغان است، ولی تحلیل حمایت غرب از گولن بر علیه اردوغان، تحلیلی ساده‌انگارانه است (Bakinz, 2014:12). البته این احتمال موجود است که حمایت‌های انجام شده صرفاً به جهت فشار بر دولت اردوغان و تغییر رفتار و همسویی بیشتر با هم‌پیمانانش باشد.

۴-۵-۱-۵. تحریم‌های اقتصادی و نهادهای حکومتی

تحریم‌های اقتصادی به جهت تغییر رفتار و کنشگری کشور در نظام بین‌المللی انجام می‌شود، لذا می‌تواند پیامدها با درجات مختلفی بر ساختار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، امنیتی، زیست محیطی و ... بر کشور داشته باشد. از مهم‌ترین رویدادهایی که در این زمینه، تأثیر منفی شدیدی بر اقتصاد ترکیه وارد کرد، انهدام جنگنده سوخو ۲۴ در نوامبر ۲۰۱۵ توسط جنگنده اف ۱۶ ترکیه و همچنین اقدام به دور زدن تحریم‌ها علیه ایران و سرپیچی از اجرای تحریم‌های مجدد آمریکا، اقدامات بحث‌برانگیز اردوغان پس از کودتای نافرجام ۲۰۱۶ و همچنین بازداشت اندرو برانسون، کشیش آمریکایی به ترتیب از سوی روسیه و آمریکا تحریم اقتصادی گشت و منجر به شکنندگی بیشتر ساختار اقتصادی آن شد.

۵-۱-۵-۵. حمایت سیاسی، اقتصادی و لجستیکی کنشگران خارجی از گروه‌ها اپوزیسیون (مخصوصاً کردها)

بنابرا خبرگزاری آناتولی، مورخ ۱۶ مارچ ۲۰۱۸، مقاله‌ای با عنوان «پارلمان اروپا از گروه تروریستی پ.ک.ک حمایت می‌کند» منتشر کرده بود. در این مقاله ذکر می‌کند که پارلمان اروپا، طی مصوبه‌ی خواستار اتمام علمیات شاخه زیتون ترکیه در عفرین شده، همچنین با میزبانی از گروه تروریستی پ.ک.ک و اجازه دایر کردن نمایشگاه، سعی در خارج کردن این گروه از فهرست تروریستی دارد. یکی از گزارشگران پارلمان اروپا به نام کتی پیری، در گزارشی اعلام کرده بود که «پ.ک.ک تهدیدی برای اروپا نیست»، و این در حالی است که زمان در حملات پ.ک.ک به ترکیه، همبستگی میان اروپا و ترکیه دیده نمی‌شود ولی در مواقع حملات داعش، پرچم ترکیه در برخی از ساختمان‌های اداری شهرهای اروپا نصب می‌شد (Anatoli Press, 2018:1). همچنین خبرگزاری مرکزی پرس در مورخ ۳ دسامبر ۲۰۱۷ متن مصاحبه‌ای از یکی از فراریان گروه‌های تروریستی وابسته به پ.ک.ک در سوریه، به صراحت از حمایت‌های اقتصادی، تسلیحاتی جهت تأمین اهداف ژئوپلیتیکی آمریکا پرده‌برداری می‌کند (Markazi Press, 2017:1).

۶-۱-۵. ارزشی (V)

۱-۶-۱-۵. افزایش قدرت و نفوذ سازمان دیانت

این سازمان به جهت افزایش قدرت سیاسی حزب عدالت و توسعه جهت تقابل با سایر احزاب

مخالف، به دستور اردوغان نفوذ بسیاری در ترکیه بدست آورد. اردوغان با بسترسازی مناسب در کشور، ساختار سازمانی شرح سازمانی شرح وظایف و مدیریت سازمان از اواخر سال ۲۰۱۰ روز به روز گسترش یافت. افزایش حدود ۵۰ درصدی پرسنل افتتاح رادیو و تلویزیون ۲۴ ساعته سازمان و برگزاری کنفرانس‌های بزرگ ملی و بین‌المللی، دارا بودن بودجه بالغ بر ۲/۵ میلیارد دلار در سال (برابری بودجه این سازمان با هشت وزارتخانه ترکیه) و ارتقای جایگاه تشریفاتی این سازمان از رتبه ۵۲ به ۱۰ که از بسیاری از وزارتخانه‌ها و سازمان‌های لشگری و کشوری ترکیه رتبه بالاتری دارد، از نشانه‌های تغییر ساختار و افزایش قدرت این سازمان است (Khalej, Monfared, 2016:1).

۷-۱-۵. ارتش (A)

۷-۱-۵-۱. قلمرو آسیب دیده بواسطه درگیری

این شاخص برگرفته از شاخص دولت ضعیف در جهان در حال توسعه، موسسه بروکینگز است. و دربرگیرنده جنگ‌های انقلابی و قومی است. این بهترین شاخص موجود برای توانایی دولت‌ها در استفاده از نیروهای مسلح در کل قلمرو در جهت حفظ و انحصار تمامیت ارضی است (Rice and Patrick, 2008:30). در این شاخص اختصاصاً به عملیات برون‌مرزی کشور ترکیه در عراق و سوریه پرداخته شده است. درگیری بین ترک و کرد در ترکیه، درگیری ای مسلحانه بین جمهوری ترکیه و گروه‌های شورشی مختلف کرد (عمدتاً پ.ک.ک) است، که خواهان جدایی از ترکیه برای تشکیل یک کردستان مستقل، یا داشتن خودمختاری و داشتن حقوق سیاسی و فرهنگی بیشتر برای کردها در جمهوری ترکیه هستند. ترکیه بمباران هوایی و عملیات زمینی متعددی را از سال ۱۹۹۲ تاکنون در سوریه و عراق برای حمله به پ.ک.ک و سایر گروه‌های مرتبط با آن هدایت کرده است. که عملیات شمال عراق (در کشور عراق)، عملیات فولاد (در کشور عراق)، عملیات چکشی (در کشور عراق)، عملیات خورشید (در کشور عراق)، عملیات سپر فرات (در کشور سوریه)، عملیات هوایی سوریه و عراق (در کشور عراق و سوریه)، عملیات شاخه زیتون در عفرین (در کشور سوریه)، عملیات سپر تیریس در شمال عراق (در کشور عراق) شامل می‌شود (Wikipedia, 2018:1). این شاخص بیانگر، میزان آسیب‌پذیری قلمرو

سرزمینی و تمامیت ارضی ترکیه است، و در صورت تشدید سایر عوامل بی‌ثبات‌ساز، گذار ترکیه از کشوری ضعیف به کشوری فروپاشیده محتمل خواهد بود و در این صورت، استان‌های جنوب و جنوب‌شرقی ترکیه که بیشترین حوزه نفوذ و عمق فعالیت گروه پ.ک.ک است، احتمال تجزیه آن برای تشکیل کردستان بزرگ بالا خواهد بود.

۸-۱-۵. امنیتی

۸-۱-۸-۱. شکایات گروهی گسترده

مطابق نظریه گار، مجموعه‌ای از اقدامات و رخدادهایی منجر به محرومیت نسبی و بروز انواع خشم ملت (آشوب، توطئه و جنگ داخلی) می‌شود. در این خصوص، اردوغان با اجرای چند طرح عظیم ملی همچون تأسیس نیروگاه اتمی، بزرگترین فرودگاه دنیا، بزرگترین مسجد دنیا، ارتباط ریلی میان بخش اروپایی و آسیایی استانبول، ساخت سومین پل بر تنگه بسفر و در نهایت طرح جامع میدان تقسیم استانبول قصد تثبیت قدرت و وضعیت موجود را داشت. با عملیاتی کردن طرح جامع میدان تقسیم و با «بریدن سه اصله درخت» در پارک گزی شهر استانبول و با هدف اولیه حفظ ۶۰۰ اصله درخت، آتش زیر شعله را شعله‌ور ساخت و مطابق نظریه آشوب، به یک اعتراض گسترده در اکثر شهرهای مهم ترکیه همچون آنکارا و ازمیر تبدیل گشت. بنابر خبرگزاری‌های ترکیه در چند هفته اول این اعتراضات، منجر به حداقل کشته شدن ۴ نفر، ۷۵۰۰ نفر مجروح و دستگیری بسیاری از معترضین و وابستگان به اعتراضات شد، در پی آن اختلافات با جریان گولنیست بالا گرفت و منجر به رسوایی فساد مالی حزب حاکم شد و تداوم پیامدهای آن کودتای نافرجام ۲۰۱۶ را نتیجه داد (Khalej Monfared, 2013:80).

۸-۱-۸-۲. کودتای نافرجام

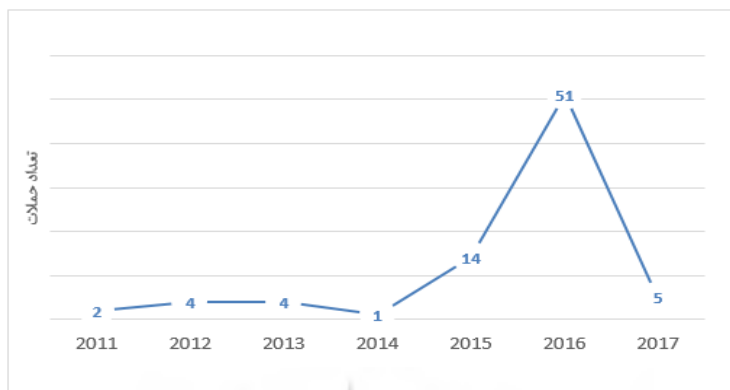
مشابه تحلیل عامل قبلی مبنی بر چگونگی بروز خشم در ملت، تعدادی از اعضای نیروی ارتش، با هدف استقرار دموکراسی، حقوق بشر، نظم و قانون به دلیل ناکارآمدی دولت در ایجاد نظم و امنیت عمومی، مخصوصاً اقدامات تروریستی انجام‌شده توسط گروه‌هایی چون پ.ک.ک و وابستگان و همچنین داعش تا قبل از ۲۵ جولای ۲۰۱۶، و فاصله حزب عدالت و توسعه از آرمان‌های کمالیستی، به علاوه روند اقتدارگرایی اردوغان در کشور، کودتای نافرجام ۲۰۱۶ را

در ترکیه با هدف سرنگونی دولت وقت انجام دادند. هرچند این اتفاق جامعه مدنی ترکیه را به چالش کشاند و به شأن آن در نظام بین‌الملل خدشه وارد کرد، ولی کودتا بخشی از تاریخ معاصر آن و هدایت‌کننده سیاست‌های ترکیه است و پنج کودتای سال‌های ۱۹۶۰، ۱۹۷۱، ۱۹۸۰، ۱۹۹۷ و ۲۰۰۸ شاهد این مدعا است (Samiee Esfahani and Farahmand, 2017:124). کودتا ۲۰۱۶ خود دومینویی از پیامدهای اقتدارگری اردوغان و تداوم رخدادهای بی‌ثبات‌ساز و بروز ناکارآمدی دولت وی شامل فساد مالی ۲۰۱۳، جنبش پارک گزی ۲۰۱۳، افزایش شکاف قومی-مذهبی، عملیات‌های تروریستی پی‌درپی، و به طور خلاصه نتیجه سیاست‌های داخلی و خارجی حزب حاکم بوده است. به عبارت دیگر، کودتای ۲۰۱۶، از سوی مخالفین حزب حاکم به دلیل همه جانبه‌گری اردوغان در تمرکز قدرت سیاسی و اقتصادی و افزایش فشارهای آن برای دور نگه داشتن احزاب رقیب از کانون قدرت، با ابزاری غیردموکراتیک انجام شد.

۳-۸-۱-۵. عملیات گسترده تروریستی

بروز عملیات تروریستی، نشان از شکاف و ناکارآمدی سازمان اطلاعاتی یک کشور در جهت شناسایی و خنثی نمودن عملیات گروهک‌های تروریست و تأمین امنیت ملی است. از این منظر با تشدید اقتدارگرایی اردوغان، فاصله از راهبرد تنش صفر با همسایگان و بحران‌های منطقه‌ای، از عملیات‌های تروریستی مضمون‌نمانده است به طوری که از ۲۰۱۱ الی اوایل سال ۲۰۱۷، بیش از ۷۵ حمله، توسط ۹ سازمان تروریستی مختلف انجام شده بود که در مجموع ۱۰۹۴ کشته و بیش از ۴۵۰۰ زخمی بر جای گذاشت (شکل ۱۲). شکل (۱۳)، نوع هر حمله و تعداد دفعات هر حمله به تفکیک در حملات تروریستی ترکیه در سال ۲۰۱۱ الی ۲۰۱۷ ذکر شده است:

شکل (۱۲): تعداد حملات تروریستی انجام شده در ترکیه ۲۰۱۱-اوایل ۲۰۱۷

شکل (۱۳): نمودار فراوانی نوع حملات تروریستی در ترکیه از ۲۰۱۱ الی ۲۰۱۷

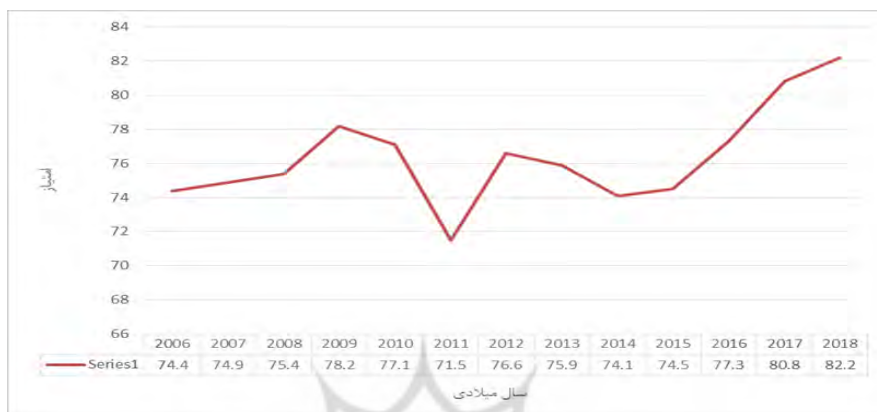
۹-۱-۵. حقوقی (L)

۹-۱-۵-۱. سرکوب و محاکمه مخالفان، افزایش زندانیان سیاسی، نقض آزادی بیان و حقوق بشر و افزایش مسائل پناهندگان و آوارگان

پس از تصویب همه پرسی ۲۰۱۷ مبنی بر ریاستی شدن نظام سیاسی ترکیه و اجرای آن از ۲۰۱۹ و همچنین کودتای نافرجام ۲۰۱۶ موجب گشت که پاکسازی‌های گسترده‌ای از سوی شخص اردوغان و نزدیکان وی شد که همچنان ادامه دارد، که شامل محاکمه‌های بدون روند قانونی، اخراج بیش از ۱۱۰۰۰۰ نفر از ارگان‌های دولتی از پس از شکست کودتا، بسته و مصادره شدن دارایی رسانه‌ها، انجمن‌ها، مؤسسات، بیمارستان‌های خصوصی مراکز آموزشی در ارتباط با کودتا،

تحت پیگیری قانونی بیش از ۵۰ هزار نفر از کارمندان دولت، معلمان، سیاستمداران، وکیل و قاضی و همچنین افسران پلیس و پرسنل نظامی به اتهام ارتباط با جریان تروریستی گولن‌سیمی موسوم به FETO و ... است. در مورد آزادی‌بیان، گزارش مذکور اذعان دارد که ترکیه رهبر جهان در زندان روزنامه‌نگاران و کارکنان رسانه‌ای است. بسیاری از روزنامه‌نگاران و فعالین حوزه رسانه به دلیل اتهام و ارتباط با کودتاگران، محاکمه شدند، وبسایت و یکپدیا به دستور وزارت فناوری و ارتباطات مسدود شد و ۴۵ درصد محتوای آنلاین توئیتر در شش ماه اول ۲۰۱۷ حذف گردید. دستگیرشدگان مخصوصاً آنهایی که به اتهام همکاری با سازمان FETO دستگیر شده‌اند، مورد شکنجه و آزار، موقعیت‌های استرس طولانی، تهدیدات تجاوز جنسی، تهدید به وکلا و دخالت در معاینات پزشکی قرار گرفته‌اند. همچنین با از سرگیری اختلافات و درگیری میان حزب آ.ک.پ و حزب پ.ک.ک در جنوب شرقی، دولت اقدام به سرکوب اعضای پارلمان و شهرداری‌های انتخاب شده و طرفداران این حزب کرد. ترکیه همچنان میزبان ۳/۴ میلیون پناهنده سوریه‌ای است. به‌علاوه پناهجویانی از افغانستان، عراق و سایر کشورها را میزبانی می‌کند. معامله مهاجرتی با اتحادیه اروپا، که در ازای کمک‌های مالی، مانع از مهاجرت آنها به اتحادیه اروپا شود، همچنان ادامه و محدودیت‌هایی بر سر مرز سوریه، جهت دسترسی پناهجویان به ترکیه وجود دارد. براساس آخرین بروزرسانی در دسترس، حداقل ۳۸۰۰۰۰ نفر از کودکان مهاجر، دسترسی به مدرسه ندارند به‌علاوه این شرایط با عدم دسترسی به حفاظت کامل همراه با شرایط کار استثمارگرانه و فقر ترکیب شده است (HRW REPORT, 2018:1). پس از بررسی مصادیق عوامل مؤثر بر شکنندگی کشور ترکیه، از تحلیل شاخص شکنندگی دولت‌های بنیاد صلح جهانی و فارین پالسی برای اندازه‌گیری آن استفاده شده است، مطابق شکل (۱۴) رتبه شکنندگی کشور ترکیه از سال ۲۰۰۶ الی ۲۰۱۸، نشان داده شده، که از سال ۲۰۱۴ شیب صعودی شدیدی پیدا کرده است.

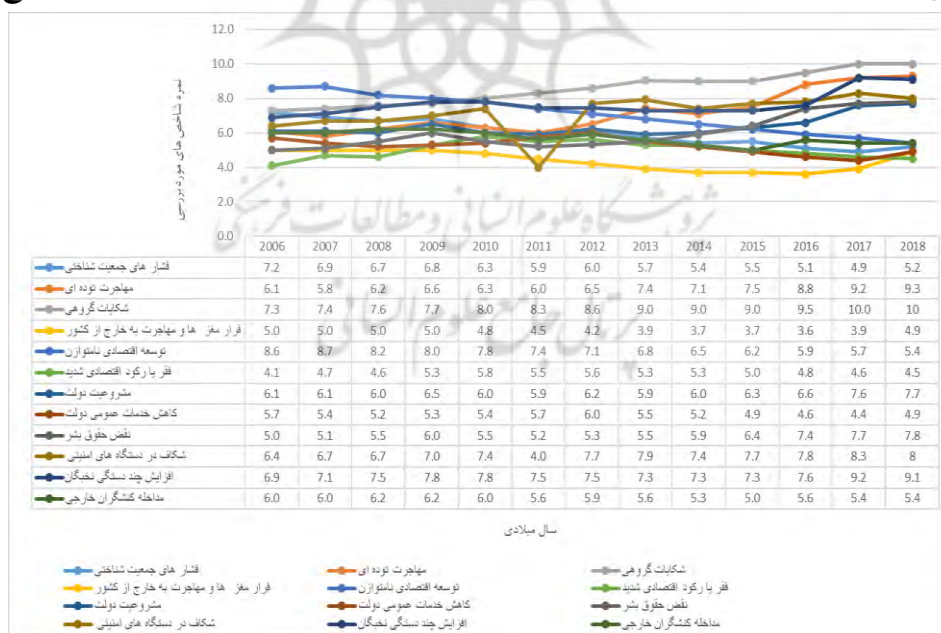
شکل (۱۴): نمودار امتیاز کل کشور ترکیه در فهرست شاخص شکنندگی دولت‌ها (صندوق برای صلح) در سال‌های ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۸

(Source:FSI,2006-2018)

همچنین شکل (۱۵) نمودار روند متغیرهای ۱۲ گانه را از ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۸ برای کشور ترکیه نشان می‌دهد.

شکل (۱۵): نمودار روند شاخص‌های شکنندگی دولت ترکیه از سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۸ (صندوق برای صلح)

(Source: FSI,2006-2018)

متناسب با نمره‌های سال ۲۰۱۸، تحلیل متغیرهای شاخص شکنندگی بدین صورت است:

۱. **متغیرهای فشارهای جمعیت‌شناختی، فقر و رکود اقتصادی، توسعه نامتوازن و کاهش خدمات عمومی:** ترکیه بدلیل عضویت در ناتو، عضو سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، مخصوصاً از زمان روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه و رشد اقتصادی بالای آن، که بواسطه تزریق بسیار بالای سرمایه‌گذاری‌های خارجه بوده است، توانسته است این شاخص‌ها را در لبه هشدار نگه دارد به صورتی که شواهد مزمن و جدی از فشارهای جمعیت وجود دارد که نسبتاً بر مناطق و جوامع اثر می‌گذارد، توسعه اقتصاد نابرابر و ناهموار در گروه‌ها وجود دارد اما همراه با خشونت فراگیر نیست، اقتصاد قوی است اما یک رکود شدید را آغاز کرده است. خدمات عمومی ضعیفی در مناطق روستایی ولی خدمات عمومی مناسبی در کلیه مناطق شهری وجود دارد.

۲. **متغیرهای شکایات گروهی، پناهندگی و آوارگی، خروج مغز و طبقه متوسط، ظهور دستگاه امنیتی، چنددستگی نخبگان سیاسی و نقض حقوق بشر:** با توجه به مصادیق بی‌ثباتی گفته شده، در ترکیه شکایات گروهی به شدت عمیق است، اقدامات سازمان‌یافته انتقام‌جویانه توسط پارتیزان و گروه‌های مخالف و شبه‌نظامیان ناشی از بی‌عدالتی‌های درک‌شده، تبعیض نهادینه و یا محرومیت سیاسی، یک الگو پایدار از جنایات بزرگ همراه با معافیت از مجازات را ایجاد کرده است و نتیجه آن پاک‌سازی قومی، افراط‌گرایی، نسل‌کشی خواهد بود، صدها هزار انسان آواره از خشونت، سرکوب و فجایع زیست‌محیطی از کشور فرار می‌کنند و یا در حال ورود هستند، فرار نخبگان در حال افزایش است، امنیت در بخش‌هایی از دولت به دست حزب (احزاب) در مقابل دولت است (اند) که از نیروهای خشونت برای نگه‌داری کنترل استفاده می‌کنند یا نیروهای دولت برای کنترل با نیروهای پیشتاز تعارض دارند، کلاس سیاست ضعیف و شکننده و تقسیم‌شده به رهبران ملی، به همراه ضعف مکرر در دولت، گردش بالای نخبگان سیاسی و ساختارهای سیاسی که ریشه عمیقی ندارد یا در بیشتر جامعه و ملت حضور ندارد، حقوق بشر مرتباً و خشمگینانه در کلیه سطوح نقض می‌شود و هیچگونه جامعه شهروندی و رسانه

آزاداندیشی وجود ندارد.

۳. متغیرهای کاهش مقبولیت دولت و مداخله کنشگران خارجی: دولت بسیار نامشروع قلمداد می‌شود و اقدامات جنایتکارانه و مخالفت منطقه‌ای خشونت‌آمیز وجود دارد و کنشگران خارجی کمک‌های اقتصادی، سیاسی و سازمانی در کشور را فراهم می‌کنند و در بعضی موارد مداخله و وابستگی اقتصادی مشاهده می‌شود.

۲-۵. ارزیابی اثرگذارترین متغیر بی‌ثبات‌ساز بر شکنندگی دولت ترکیه

به منظور اولویت‌بندی کردن شدت اثرگذاری متغیر و مصادیق مورد بررسی شده در این مقاله در سطح کشور بر اساس نظر خبرگان ترکیه‌شناس (اعضای هیأت علمی دانشگاه و کارگزاران اسبق سفارت ایران در ترکیه)، پرسشنامه‌ای بسته به صورت طیف ۱ تا ۱۰ به ترتیب میزان اثرگذاری کم تا زیاد طراحی شد و در اختیار خبرگان قرار گرفت. مجموع امتیاز و میانگین هر متغیر که نشان‌دهنده میزان اثرگذاری بی‌ثبات‌ساز در کشور ترکیه، در جدول (۲) نشان داده شده است. همچنین ۱۰ متغیر برتری که با رنگ خاکستری نشان داده شده است، اثرگذارترین بر شکنندگی دولت ترکیه را نشان می‌دهد.

جدول (۲): میزان اثرگذاری متغیر بی‌ثبات‌ساز ترکیه بر پایداری کشور

ردیف	عنوان متغیر	مجموع حاصلضرب ضرایب و فراوانی	میانگین
۱	افزایش شکاف قومی - مذهبی	۶۲	۶/۲
۲	شکنندگی اقتصادی	۵۹	۵/۹
۳	شکایات گروهی گسترده	۵۷	۵/۷
۴	عدم عدالت فضایی	۵۶	۵/۶
۵	افزایش پناهندگی و آواردگی	۵۵	۵/۵
۶	حمایت سیاسی، اقتصادی و لجستیکی کنشگران خارجی از گروه‌های اپوزیسیون	۵۴	۵/۴
۷	سرزمین آسیب دیده بواسطه درگیری	۵۴	۵/۴
۸	سیاست‌های هیدروپلیتیکی	۵۳	۵/۳
۹	فساد مالی	۵۲	۵/۲
۱۰	تقابل حزب عدالت و توسعه با جریان گولنیسم	۴۹	۴/۹

۴/۹	۴۹	سرکوب و محاکمه مخالفان	۱۱
۴/۸	۴۸	افزایش فرار مغزها	۱۲
۴/۸	۴۸	افزایش زندانیان سیاسی	۱۳
۴/۷	۴۷	کاهش نرخ رشد	۱۴
۴/۷	۴۷	افزایش مسائل پناهندگان و آوارگان	۱۵
۴/۶	۴۶	عملیات گسترده تروریستی	۱۶
۴/۵	۴۵	افزایش خروج طبقه متوسط	۱۷
۴/۵	۴۵	تغییرات در دستگاه‌های حکومتی در جهت تثبیت خود اقتدار گرایی	۱۸
۴/۴	۴۴	سهم پایین تکنولوژی‌های برتر بومی در اقتصاد کشور	۱۹
۴/۴	۴۴	افزایش اعدام‌های سیاسی	۲۰
۴/۲	۴۲	افزایش قدرت و نفوذ سازمان دیانت	۲۱
۴/۱	۴۱	وقوع کودتا	۲۲
۳/۶	۳۶	تحریم اقتصادی	۲۳
۳/۴	۳۴	افزایش هزینه‌های نظامی	۲۴
۳/۳	۳۳	بحران قانون حجاب در ترکیه	۲۵
۳/۲	۳۲	پویایی زیست بوم	۲۶
۲/۶	۲۶	تحریم نهادهای حکومتی	۲۷
۲/۵	۲۵	جوانی جمعیت	۲۸
۲/۵	۲۵	سلامت محیطی	۲۹

۶. تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری

تحقق امنیت پایدار یک دولت-ملت وابستگی کامل به ثبات سیاسی آن دارد. در سایه ثبات سیاسی است که یک دولت-ملت می‌تواند اهداف و منافع ملی خود را در سطح ملی، منطقه‌ای و جهانی تأمین کند. به میزانی که یک کشور تحت تأثیر عوامل بی‌ثبات‌ساز درونی و بیرونی در سه شاخص اعمال اقتدار، مشروعیت و کارآمدی در ارائه خدمات عمومی به شهروندان ضعیف‌تر عمل کند، بی‌ثبات‌تر است. به طور کلی همه دولت‌ها دارای عوامل بی‌ثبات‌ساز حتی با مقادیر اندک را دارا هستند، ولی دولت‌هایی که اصطلاحاً شکننده به آنها اطلاق می‌شود، در اکثر عوامل مقادیر بالا را کسب می‌کنند و دارای سه طیف دولت ضعیف، فرومانده و فروپاشیده است. تفکیک

دقیق دولت‌های مذکور از هم بسیار مشکل است و اتفاق‌نظری فی‌مابین متخصصین این حوزه وجود ندارد. آنچه اهمیت دارد، همپوشانی عوامل مؤثر بر آنها و قابلیت تبدیل شدن آنها به یکدیگر است. که به جغرافیای کشور، گذار تاریخی و اقتصاد سیاسی آنها بستگی شدید دارد. بنابراین سنجش بی‌ثباتی سیاسی دولت‌ها امری پیچیده و دشواری است که می‌بایست به طور پیوسته کلیه مصادیق را در سه بعد زمانی گذشته، حال و آینده بررسی و تجزیه و تحلیل شود.

در این پژوهش سعی شد در ابتدا با بهره‌گیری از مطالعات و مدل‌های مختلف حوزه بی‌ثباتی سیاسی، فهرستی جامع از متغیرهای مؤثر بر بی‌ثباتی نظام سیاسی استخراج شود. در مرحله بعد متناسب با متغیرهای احصاء‌شده، با نگاهی نظام‌مند و تحلیلی مهم‌ترین مصادیق بی‌ثبات‌ساز مؤثر بر شکنندگی دولت ترکیه از زمان روی کارآمدن حزب عدالت و توسعه تا سال ۲۰۱۸ جهت آزمون متغیرها، بیان گشت. علی‌رغم موفقیت‌های چشمگیر ترکیه در سه دهه اخیر مخصوصاً در بعد اقتصادی که در کنار امارات متحده عربی و رژیم صهیونیست قابل مقایسه است، ولی استراتژیست‌های آنکارا طی دهه اخیر در رده استراتژی‌های ملی و نظامی دچار لغزش‌هایی شده‌اند که عثمانی نیز در پنجاه سال آخر حیاتش مرتکب آن‌ها شد، که در مقاله به تفصیل شرح داده شد. در ده سال اخیر، ترکیه با رهبری اردوغان (حزب آ.ک.پ.) بر خلاف موفقیت‌های اقتصادی و نیر برتری‌هایش در ساحت ژئوتاکتیک، از دیدگاه شاخص‌های استراتژی ملی و حتی نظامی به سمت پرتگاه کشانده شده است، و به عبارتی در حال برگشت به سیر قهقرایی است. ترکیه در فضای خارج نزدیک خود از دکتترین عمق راهبردی و تنش صفر با همسایگان خارج شده است و به نوعی هوشمند عمل نکرده است، به چند علت: ۱. تیرگی مناسبات با سوریه (پی‌افکنی مناسبات تیره با دولت سوریه؛ پی‌افکندن مناسبات تیره با کردهای شمال سوریه؛ کاستن پیاپی از حقایق سوریه از فرات)، ۲. افزایش تیرگی مناسبات با عراق (کاستن از حقایق دجله-فرات و گرفتاری رو به افزایش تنگنای آبی بین‌النهرین، درگیری مستمر و بی‌پایان با کردهای مرزنشین)، ۳. ارمنستان (تداوم دشمنی تاریخی با ارمنه، که آشکارا در حمایت از آذربایجان در جنگ دوماهه با ارمنستان خود را نشان داد)، ۴. یونان (تداوم دشمنی چندجانبه با یونان، مخصوصاً در مواجهه با مسئله قبرس و بهره‌برداری از منابع فسیلی مدیترانه)، ۵. در حوزه

بالکان، ملت‌های بلغار و رومانی نیز نسبت به ترکیه نگاه تاریخی خوبی ندارند). علاوه بر این در فضا‌های پیرامونی و جهانی نیز ترکیه اردوغانی دارای موقعیت چندان مناسبی نیست. از جمله ملت‌های اروپا، به ویژه فرانسه استراتژی ترک‌ها در باره آرامنه و منطقه را امپریالیستی می‌پندارند. هم‌چنین موقعیت ترکیه بین دیگر ملت‌های مسیحی و نیز آمریکا رو به نزول است. ۶. ایران (آنکارا در مقابله با ایران، روش و شیوه پسندیده و استراتژیکی در پیش نگرفته است. اردوغان با کسب اطلاعات از میت، شرایط به شدت گذرای ناپایدار ایران را محور قرار داده و با تشدید موج ناسیونالیسم آذربایجان، آنان را ترغیب به دست‌اندازی می‌نمایند). ولی ترکیه هم‌چنین در فضای درونی بیش از همه در چهار دسته چالش: ۱. ترک - کرد، ۲. سنی - علوی؛ ۳. لاییک - محافظه‌کار، ۴. چالش‌های اقتصادی، از جمله تورم و بیکاری فزاینده و شکاف فقیر - غنی دارای تشدید بی‌ثباتی است. در مرحله بعد، با تشکیل پنل خبرگان ترکیه‌شناس، اولویت‌بندی متغیرهای بی‌ثبات‌ساز مؤثر بر شکنندگی دولت انجام شد، و تأییدی بر تحلیل‌ها و مصادیق مذکور است نتایج حاصل از اولویت‌سنجی نشان می‌دهد که افزایش شکاف قومی - مذهبی، شکنندگی اقتصادی، شکایات گروهی گسترده، عدم عدالت فضایی، افزایش پناهندگی و آوارگی، حمایت سیاسی، اقتصادی و لجستیکی کنشگران خارجی از گروه‌های اپوزیسیون، سرزمین آسیب‌دیده بواسطه درگیری، تنش‌های هیدروپلیتیکی با همسایگان، فساد مالی و تقابل حزب عدالت و توسعه با جریان گولنیسم بیشترین اثر را بر شکنندگی دولت ترکیه دارند.

۷. قدردانی

مقاله حاضر بر گرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد جغرافیای سیاسی در دانشگاه فردوسی مشهد و هم‌چنین مشارکت در پروژه تصویر جامع بحران‌های جهان اسلام، موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام می‌باشد. لذا، نگارندگان از دانشگاه فردوسی مشهد و موسسه آینده‌پژوهی جهان اسلام به خاطر حمایت‌های مادی و معنوی تشکر می‌نمایند.

References

1. Acemoglu, D; Robinson, J (2014). Why Nations fail? Translated by Mirdamamdi Mohsen, Naieemi Pour, Mohammad Hossein, Tehran, Rozaneh Publications. **[In Persian]**
2. Ajorlou, M; Safavi, S.Y; Kaffash Jamshid, M.R (2017). Increasing Turkey's regional power and its security implications for Iran's national interests in the eastern Mediterranean in the period from 2002 to 2014, Geopolitics Quarterly, Vol. 13, No. 2. **[In Persian]**
3. Akhbari, M (2004). Geography of neighboring countries, Tehran, Publications of the Geographical Organization of the Armed Forces. **[In Persian]**
4. Alvani, S.M (1999). Reflection of the effects of disorder theory in management, Improvement and Transformation Management Studies, No. 21 and 22. **[In Persian]**
5. Anadolu Agency (2018). The European Parliament supports the PKK terrorist group. **[In Persian]**
6. Azimi Dowlat Abadi, A (2008). Conflicts of political elites and political stability in the Islamic Republic of Iran, Tehran, Islamic Revolution Documentation Center Publications. **[In Persian]**
7. Bahikesh, M.M (2007). Deductive in the development of Iran and Turkey, Donya-e-Eghtesad Newspaper. **[In Persian]**
8. Bakinz, O (2014). The reason for the dispute between Erdogan and Gulen is economic and political interests, Mashreq Newspaper. **[In Persian]**
9. Bercher, M; Wilkenfeld, J (2003). Crisis, Conflict and Instability, Translated By, Sobhdel, Ali. Tehran, Publications of the Research Institute for Strategic Studies. **[In Persian]**
10. Carment, D. (2010). Indicators of State Failure. Canada Ministry of National Defense. Toronto: Defense R&D Canada.
11. Copour, B (2015). Turkey: On the Way to Becoming a Failed State, online published available at: ?
12. Ebadi, F (2010). Examining the experiences of selected countries (EU, USA, Japan, China, Turkey) in the field of promotion, innovation with emphasis on small industries, Institute for Planning, Agricultural Economics and Rural Development Research. **[In Persian]**
13. Farahmand, S; Samiei Esfahany, A.R (2016). Explaining the AKP's approaches to the Kurds from national reconciliation to the policy of repression (2002-2015), International Political Research Quarterly, Islamic Azad Universities branches Shahreza, No.34. **[In Persian]**
14. FFP (2014). Conflict Assessment Indicators, Washington D.C.: The Fund for Peace Publication.
15. Fund For Peace (2006-2018). The Failed States Index, .http://www.fundforpeace.org

16. General Explanations on Wellbeing Index for Provinces, Turkstat., 2015.
17. Gurr, R (1971). Why men Rebels, Princeton, New Jersey: Princeton University press
18. Hafeznia, M.R (2013). Political Geography of Iran, Tehran, SAMT Publication. **[In Persian]**
19. Hosseini Taqi Ababi, M (2015). The AKP dreams of reviving the Ottoman Empire, Iranian Diplomacy Agency. **[In Persian]**
20. [Http://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm](http://data.oecd.org/rd/gross-domestic-spending-on-r-d.htm).
21. [Http://en.wikipedia.org/wiki/Kurdish-Turkish_conflict_\(1978-present\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Kurdish-Turkish_conflict_(1978-present)).
22. [Http://tradingeconomics.com/turkey/military-expenditure-percent-of-gdp-wb-data.html](http://tradingeconomics.com/turkey/military-expenditure-percent-of-gdp-wb-data.html).
23. [Http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/](http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/), 2018.
24. [Http://www.economist.com/news/special-report/21689879-what-does-it-mean-proud\]-be-turk](http://www.economist.com/news/special-report/21689879-what-does-it-mean-proud]-be-turk).
25. [Http://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/turkey](http://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/turkey).
26. [Http://www.nationsonline.org/oneworld/map/turkey-map.htm](http://www.nationsonline.org/oneworld/map/turkey-map.htm).
27. [Https://foreignpolicy.com/2015/01/06/why-turkeys-mother-of-all-corruption-scandals-refuses-to-go-away/](https://foreignpolicy.com/2015/01/06/why-turkeys-mother-of-all-corruption-scandals-refuses-to-go-away/).
28. Karimipour, Y (2001). Introduction to Iran and its Neighbors (Sources of Tension and Threat), Tehran, Jihad Daneshgahi Publications. **[In Persian]**
29. Karimipour, Y; Rabiee, H; Bezleh, A (2017). Explaining the Geographical Foundations of Peace in the Middle East (Case Study, Iran, Turkey and Saudi Arabia), Geopolitics Quarterly, Vol. 13, No. 3. **[In Persian]**
30. Khalej Monfared, A.H (2016). Erdogan's authoritarianism and the AKP and its consequences in Turkey, Contemporary Political Research, Institute of Humanities and Cultural Studies, Vol. 7, No. 4. **[In Persian]**
31. Khani, H (2016). Turkish foreign policy; from (Depth Strategic) return to (Zero Tension), Aftab Agency. **[In Persian]**
32. Koulaiee, E, Goudarzi, M (2014). The Impact of Developments in Armenia-Turkey Relations on Armenia-Iran Relations, Geopolitics Quarterly, Vol. 11, No. 1. **[In Persian]**
33. Loveridge, D (2002). The Steepv Acronym and Process: A Clarification, Ideas In Progress, No. 29. PREST, University of Manchester.
34. Markazi Press Agency (2017). Revelation of US support for ISIS and PKK in Syria. **[In Persian]**
35. Mohammadi Lard, A.M (2015). Future Studies of Iran Political Stability, Tehran, Research Institute for Strategic Studies Publication. **[In Persian]**
36. Motahharnia, M (2016). ABC of Applied Futurism, Futurology workshop.
37. Oktem, K (2016). Turkey angry nation: since 1989, translated by Vosoughi, Ahmad and Alizadeh, Shiva, Tehran, World Economy Publications. **[In Persian]**

38. Ordou, S (2017). Construction of Ilisu Dam in Turkey in violation of international law, online interview of Iranian diplomacy agency. **[In Persian]**
39. Panahi, M.A (2004). An Introduction to Political Stability: Towards Cognition of Species and Indices, Strategic quarterly, Vol. 1, No. 1. **[In Persian]**
40. Rice, S.E.; Patrick, S. (2008). Index of State Weakness in the Developing World, Global Economy and Development, Washington DC: The Brookings Institution.
41. Rosena, J (2005). Chaos in World Politics: A Theory of Transformation and Cohesion, Translated by Tayyeb, Ali Reza, Tehran, Rozaneh Publication. **[In Persian]**
42. Safavi, S.H (2015). Turkey; Collection of Islamic countries, Tehran, Jihad Daneshgahi Publications. **[In Persian]**
43. Samiei Esfahany, A.R; Farahmand, S (2016). The 2016 coup and the political futurism of the Islamist Justice and Development Party; With emphasis on the Scenario Planning method, International and political approaches quarterly, Vol. 7, No. 45. **[In Persian]**
44. Sanders, D (2003). Political Instability Pattern, Tehran, Publications of the Research Institute for Strategic Studies. **[In Persian]**
45. Shams, A.H (2004), sustainability of system. Modares journal, vol 33.
46. Sirkeci, I (2003). Migration, Ethnicity and Conflict (the Environment of Insecurity and Turkish Kurdish International Migration), PhD dissertation of Social Sciences Faculty, Sheffield University
47. Sirkeci, I; Dilara Secer, B; Caglar, A (2015). Turkish Migration, Identity and Integration, Transnational press.
48. Taleban, M.R (2006). Sociological explanation of political instability (inter-country study), PhD dissertation of Human Sciences Faculty, Tarbiat Modarres University. **[In Persian]**
49. Technical Appendix, (2018). Environmental Performance Index.
50. The Results of Address Based Population Registration System, turkstat, (2018).
51. Turkey`s Statistical Yearbook (2017). The Results of Address Based Population Registration System.
52. Yazdanfam, M (2013). Fragile States and Human Security, Tehran, Research Institute for Strategic Studies Publication. **[In Persian]**
53. Zarghani, S.H; Aazami, H; Ahmadi, R (2014). Investigating and identifying the variables affecting the instability of the political system, Geopolitics Quarterly, Vol. 10, No. 3. **[In Persian]**
54. Zasztowt, K. (2016). The Consequences of the Failed Military Coup in Turkey, Bulletin, No. 44 (894).
55. Zeng, L.; Land, K., (2001). A Sensitivity Analysis of the Bongaarts-Feeney Method for Adjusting Bias in Observed Period Total Fertility Rates, Demography 38, 17-28.
56. World Fact book report, CIA. (2020) page:1.